

NORGES HANDELSHØYSKOLE
Bergen, høsten 2006

Utredning i fordypnings-/spesialfagsområdet: Økonomisk styring (BUS)
Veileder: Professor Aasmund Eilifsen

”REVISORS UAVHENGIGHET
—
ANALYSE AV REVISJONS- OG
RÅDGIVNINGSHONORARER TIL NORSKE BØRSNOTERTE
SELSKAPER 2002-2005”

av

Lars Tore Andersen (s011861)

og

Bjørn Erik Refsnes (s011701)

”Denne utredningen er gjennomført som et ledd i masterstudiet i økonomi og administrasjon ved Norges Handelshøyskole og godkjent som sådan. Godkjenningen innebærer ikke at høyskolen inntår for de metoder som er anvendt, de resultater som er fremkommet eller de konklusjoner som er trukket i arbeidet.”

Sammendrag av utredningen

I denne utredningen har vi analysert revisors uavhengighet på bakgrunn av hvor store honorarer selskapene på Hovedlisten på Oslo Børs betaler til sin revisor for henholdsvis revisjon og andre tjenester.

Vi starter utredningen med å gjøre rede for reglene som omhandler revisors uavhengighet. Vi går deretter mer spesifikt inn på reglene som omhandler revisjonshonorarer, herunder internasjonale og norske regler.

I selve undersøkelsen presenterer vi revisjonshonorarene for selskapene notert på Hovedlisten på Oslo Børs for årene 2002-2005. Vi trekker frem både gjennomsnittlige forholdstall (revisjon/andre tjenester) og forholdstall for enkelte selskaper. Ved sammenligning med utenlandske studier finner vi at forholdstallene i Norge sannsynligvis er lavere enn i andre land, men unntak finnes. Det er flere faktorer som gjør sammenligningene vanskelig, som forskjellig praksis vedrørende rapportering av revisjonshonoraret. Men selv om de norske forholdstallene er lavere er det likevel ikke sagt at de norske tallene ikke utgjør noen trussel mot norske revisors uavhengighet.

Innholdsfortegnelse

Sammendrag av utredningen	2
Innholdsfortegnelse	3
1 Innledning og motivasjon	4
2 Uavhengighet generelt i revisjon	6
2.1 Internasjonale uavhengighetsregler	9
2.2 Norske uavhengighetsregler	13
3 Uavhengighet i forbindelse med revisjonshonorarer	23
3.1 Spesifisering av honorarer til revisor	23
3.1.1 Internasjonalt	23
3.1.2 Norge	25
3.1.2.1 Lovregler som omhandler honorarer til revisor	25
3.1.2.2 DnRS ”Spesifikasjon av revisors honorar”	29
3.2 Hvorfor spesifisering av revisjonshonorarer?	32
3.2.1 Hvilke trusler utgjør ”for mye” rådgivning mot revisors uavhengighet?	34
3.2.2 Hva er ”for mye” rådgivning? Kan det kvantifiseres?	36
3.2.3 Avhengighet av én klient	41
3.2.4 Likevel ingen trussel?	43
4 Undersøkelsen	46
4.1 Om selve undersøkelsen	46
4.2 Andre forutsetninger	51
4.3 Presentasjon av tallmaterialet	53
4.4 Resultater fra tallmaterialet	67
4.5 Øvrige undersøkelser	75
5 Avsluttende kommentarer	78
Vedlegg 1 DnRS Sirkulære 6-2006	80
Vedlegg 2 Kommentarer til tallmaterialet	90
Vedlegg 3 Eksempler på god og dårlig rapportering	97
Vedlegg 4 Endret rapporteringspraksis Ekornes, Hafslund og Domstein	98
Vedlegg 5 Honorarer til ekstern revisor for Norsk Hydro	100
Vedlegg 6 Statistikk for dokumentbasert tilsyn revisjonsselskap	102
Referanseliste	103

1 Innledning og motivasjon

De siste årene har vi sett flere finansskandaler som omhandler store selskaper, både internasjonalt og nasjonalt. Sentralt for mange av skandalene er det omfattende regnskapsjukset som har blitt avdekket etter hvert som sakenes underliggende realiteter har blitt kjent. En av de store bekymringene etter alle disse konkursene, har vært hvorvidt man kan sette spørsmålsteget ved revisors uavhengighet i forhold til at man leverer tjenester utover ren revisjon til sine klienter. Dette så man spesielt i Enron-skandalen som endte med at et av de store revisjonsselskapene Arthur Andersen ble tvunget til å legge ned virksomheten. I årene frem til Enron-skandalen økte honorarene for disse andre tjenestene enormt i forhold til revisjonshonorarene, og en vanlig oppfatning er at en slik sammenblanding av roller (revisor og rådgiver) kan utgjøre en trussel mot revisors uavhengighet. Det er viktig for en revisor (og revisjonsberetningen) at han ikke bare *er* uavhengig, men også *fremstår* som uavhengig for brukere av den regnskapsinformasjonen revisor går god for. En årsrapport der ingen har tiltro til at revisor har gjort et uavhengig og objektivt arbeid, har ingen verdi.

I etterkant av de store finansskandalene har vi de siste årene fått nye regler og retningslinjer som regulerer området som gjelder rapportering i forhold til honorar betalt til revisor. For å redusere faren for avhengighet mellom revisor og klient, har et virkemiddel vært å synliggjøre i årsrapporten til revisjonsklienten hvor mye av honoraret til revisor som går til henholdsvis revisjon og andre tjenester.

I denne oppgaven vil vi ta for oss selskapene som er notert på Hovedlisten på Oslo Børs, og se på hvor mye de betaler i revisjonshonorar i forhold til honorar for andre tjenester. Dette forholdet er viktig for å kunne vurdere revisors uavhengighet. En for stor andel rådgivningshonorar kan være en trussel mot revisors uavhengighet. Vi vil ta for oss perioden 2002 til 2005, og vurdere om forholdet mellom revisjons- og andre honorarer kan utgjøre en trussel mot revisors uavhengighet. Vi har valgt samme tilnærming til denne oppgaven som Jørgen Grimmert Langås gjorde i sin siviløkonomutredning våren 2003. Han studerte også selskapene på Hovedlisten på Oslo Børs, men hadde kun tallmateriale for året 2002. Ettersom vi i denne utredningen har tall fra fire regnskapsår (2002-2005) vil vi være i stand til å analysere om det i perioden har vært en utvikling på området i forhold til de siste årenes økte

fokus og nye retningslinjer. Vi vil til slutt sammenligne våre funn med andre undersøkelser som er foretatt på området.

2 Uavhengighet generelt i revisjon

Så vel nasjonalt som internasjonalt har kravene til revisors uavhengighet vært vist stor oppmerksomhet, ikke minst etter den siste tids skandaler. Og selv om hovedfokus har vært rettet mot ledelsesmisligheter, har også revisor måttet tåle betydelig negativ omtale. I USA har revisors manglende uavhengighet og faglige integritet primært vært stridstema. I Norge (f.eks. Finance Credit-saken og Sponsor Service-saken) har omtalen av skandalene i begrenset grad berørt revisors uavhengighet, men snarere kvaliteten på revisjonen. "Rådgivningstilsynet" som omhandlet revisors rådgivning til revisjonsklienter utført av Kredittilsynet for årene 2000-2001 (se kapittel 2.2) har derimot bidratt til at revisors uavhengighet også er blitt behørig omtalt i norsk presse.

Når det gjelder kvalitet i revisjonen, er Kredittilsynets klare hovedkonklusjon at det er grunnlag for å ha tillit til norske revisorer, og at unntakene er få (Norges Autoriserte Regnskapsføreres Forening). Vi har videre erfaring for at de store sakene som har fått spaltemeter med negativ omtale mot revisorer (f.eks. Baldersaken, Investa-saken og Ivaran-saken), har resultert i frifinnelse for erstatningskrav reist mot revisor. Kritikken som fremkom i forbindelse med "Rådgivningstilsynet", handlet ikke direkte om kvalitet i revisjonen, kun om revisors uavhengighet. Det vil imidlertid indirekte gå utover revisjonskvaliteten dersom det reises tvil om revisors uavhengighet. Uavhengighet blir sett på som fundamentet for revisjonsinstituttet.

Revisors etikk og uavhengighet må vurderes innenfor rammen av revisors rolle. Revisors rolle er å være tillitsmann for kapitalmarkedet, eiere, ansatte, offentlige myndigheter og kreditorer. Det er denne rollen og tilliten til rollen som er revisors eksistensgrunnlag og revisjonsbransjens primære aktivum (Bellamy).

En revisors oppgave er å gi en uavhengig bekreftelse på at regnskapet er i samsvar med lover og regler. Revisorlovens § 5-1 lister opp revisors oppgaver ved revisjon av årsregnskap mv.:

Revisor skal**1. Vurdere**

- a. om årsregnskapet er utarbeidet og fastsatt i samsvar med lov og forskrifter**
- b. om den revisjonspliktiges ledelse har oppfylt sin plikt til å sørge for ordentlig og oversiktlig *registrering* og *dokumentasjon* av regnskapsopplysninger**
- c. om opplysninger i årsberetningen (årsregnskapet, forutsetningen om fortsatt drift og forslag til anvendelse av overskudd eller dekning av tap) samsvarer med lov og forskrifter og er konsistente med årsregnskapet**

2. Se etter

- a. at den revisjonspliktige har ordnet formuesforvaltningen på en betryggende måte og med forsvarlig kontroll**

3. Bidra til

- a. å forebygge og avdekke misligheter og feil**

Revisor skal utføre revisjonen etter beste skjønn, herunder vurdere risikoen for at det kan foreligge feilinformasjon i årsregnskapet som følge av misligheter og feil (revl § 5-2, 1. ledd). Revisor skal utføre sin virksomhet i samsvar med god revisjonsskikk (revl § 5-2, 2. ledd). Dette er nærmere definert gjennom de etiske prinsipper som styrer revisors profesjonelle oppgaver og plikter (RS 200-4):

- a. uavhengighet**
- b. integritet**
- c. objektivitet**
- d. profesjonell kompetanse og tilbørlig aktsomhet**
- e. konfidensialitet**
- f. profesjonell atferd**
- g. etterlevelse av faglige standarder**

Det sentrale begrepet uavhengighet er ikke gitt en klar definisjon i Revisorloven, men målet er *objektivitet*. Objektivitet består av *uavhengighet* og *faglig integritet*. En revisors målsetting skal alltid være å avgi en objektiv uttalelse i form av en revisjonsberetning som brukerne av

regnskapsinformasjon kan ha tillit til. Objektivitet er en intellektuell/mental kvalitet og innebærer bruk av beste skjønn i alle faser av yrkesutøvelsen (Eilifsen). En bruker vil oppfatte at en revisor er objektiv dersom han har integritet og i tillegg er uavhengig (Kjelløkken). Begrepet *uavhengighet* kan således utledes fra kravet om at revisor skal være objektiv. *Integritet* er en moralsk kvalitet og innebærer å etterleve ”høye” moralske verdier (Eilifsen).

Knapp (1985) definerer uavhengighet i forbindelse med revisjon som ”revisors evne til å motstå press fra klienter”, mens det amerikanske Kredittilsynet, Security and Exchange Commission (SEC), definerer uavhengighet som ”a mental state of objectivity and lack of bias” (Frankel m.fl.).

Som sagt finnes det ikke noen klar definisjon av begrepet uavhengighet i Revisorloven, men Den norske Revisorforening (DnR) har definert to former for uavhengighet:

- 1. Uavhengig grunnholdning og innstilling (faktisk uavhengighet / independence in fact)**
- 2. Å fremstå som uavhengig (tilsynelatende uavhengig / independence in appearance)**

Det må klart skilles mellom disse formene for uavhengighet. Den første formen for uavhengighet betyr at revisor må opptre uten å la seg påvirke, uansett hvilke omstendigheter som måtte foreligge. Den andre formen for uavhengighet betyr at revisor må fremstå som uavhengig overfor utenforstående. Det er her ikke snakk om overfor hvilken som helst utenforstående, men overfor en opplyst tredjepart med kunnskap om de relevante forhold. Det kan derfor diskuteres om for eksempel pressen kan sies å være en opplyst tredjepart i forhold til revisors tilsynelatende uavhengighet. Det er ikke klart hvor mye kunnskap denne tredjeparten skal ha, eller hvordan han har skaffet seg denne kunnskapen (Beattie & Fearnley). Det er derfor uklarheter knyttet til dette begrepet.

Mer om de to uavhengighetsbegrepene under kapittel 2.2.

2.1 Internasjonale uavhengighetsregler

”Stadig flere beslutninger som har betydning for revisjonsbransjen i Norge, tas internasjonalt, og denne delen av Revisorforeningens virksomhet er derfor blitt viktigere. Foreningen skal både påvirke det som skjer, skaffe seg forståelse av hva som vedtas og informere medlemmene om betydningen av det som vedtas. Ikke minst skal foreningen støtte medlemmene i implementeringen av de internasjonale reglene som får betydning i Norge.”
(Revisornett)

Denne uttalelsen fra Den norske Revisorforening kom i mai 2006 og viser at man i de siste årene har sett at internasjonaliseringen virkelig har skutt fart. De fleste «matnyttige» beslutningene tas i stor grad internasjonalt. EØS-avtalen innebærer at norsk lovgivning på svært mange områder må tilpasses EUs lovverk. Videre er Revisorforeningens uavhengighetsregler basert på den internasjonale revisororganisasjonen IFACs¹ Code of Ethics (se kapittel 2.2). Siden 1996 er de internasjonale revisjonsstandardene blitt benyttet i Norge, mens børsnoterte selskaper gikk over til internasjonale regnskapsstandarder i konsernregnskapet for 2005.

EUs lovverk er sterkt påvirket av amerikanske regler. Særlig gjelder dette ”The Sarbanes-Oxley Act” (SOX) som ble vedtatt i Kongressen i USA 30.juli 2002. Det er utvilsomt en av de største og mest gjennomgripende lovendringer innenfor finans og børsområdet på mer enn 70 år. Den viktigste enkelthendelsen som ledet til dette paradigmeskiftet i finansmarkedet var skandalen i Enron. Etter denne og flere andre avsløringer var tilliten til det amerikanske børsmarkedet tynnslitt, og et behov for sterkere offentlig regulering tvang seg fram (Mentor).

EU-kommisjonen er svært opptatt av Sarbanes-Oxley Act i USA og de direkte og indirekte konsekvenser denne lovgivning har eller antas å ville få for europeiske selskaper og revisorer. Formålet med loven er å sikre kapitalmarkedenes tillit til selskapenes finansielle rapportering. Loven omfatter alle selskaper som er notert på børs i USA, eller som er pålagt rapportering til den amerikanske Securities and Exchange Commission (SEC).

¹ IFAC = The International Federation of Accountants

Sarbanes-Oxley vil i tillegg påvirke mange europeiske og også norske selskaper. Ikke bare de norske selskapene som er børsnotert i USA, men også alle de mindre norske foretakene som er datterselskaper av selskaper notert i USA vil omfattes av regelverket. Totalt sett er det derfor en rekke norskregistrerte aksjeselskaper som må forholde seg til Sarbanes-Oxley².

De amerikanske lovgivernes mandat var å forbedre selskapsrapporteringen og etablere regler for hvordan de ulike aktørene i "rapporteringskjeden" skulle forholde seg til hverandre og ansvarliggjøres. Regelverket har både direkte og indirekte betydning for revisjonsbransjen. Med Sarbanes-Oxley bekreftes den helt avgjørende rolle revisjonsproduktet har for gjenreisningen av tilliten til selskapsrapporteringen. Den bekrefter også behovet for en revisor som både faktisk og tilsynelatende er uavhengig av selskapets ledelse. Revisors uavhengighet skal blant annet styrkes gjennom følgende:

- Direkte kommunikasjon og rapportering mellom revisor og revisjonskomité. Det stilles også krav til innhold i rapporteringen.
- Alle tjenester fra revisor skal godkjennes av revisjonskomiteen (også valg av revisor).
- Omfanget av ikke-revisjonstjenester begrenses - overordnede prinsipper:
 - revisor skal ikke revidere sitt eget arbeid
 - revisor kan ikke påta seg ledelsesoppgaver
 - revisor skal ikke opptre utad på vegne av klienten
- Økte krav til informasjon om revisors revisjons- og rådgivningshonorarer.
- Begrensninger knyttet til ansettelse av medlemmer av revisjonsteamet (ett års "cooling-off"-periode).
- Hyppigere partnerrotasjon (hvert 5. år for revisjonspartner).

En særlig viktig paragraf i Sarbanes-Oxley Act er regel 404 (SOX404) som omhandler krav til å etablere og teste internkontroll over finansiell rapportering. Ledelsens uttalelse om kvaliteten i internkontroll skal revideres og bekreftes av selskapets eksterne revisor. Dette er nytt, da en eksplisitt bekreftelse på intern kontroll ikke er gitt tidligere. Det er heller ikke

² I Norge må selskaper som Telenor, Statoil, Norsk Hydro og Frontline følge dette regelverket da de er registrert på børs i USA. I tillegg vil en rekke norske selskaper som er datterselskaper av utenlandske selskaper notert på amerikansk børs måtte tilpasse seg SOX 404.

tilfellet i Norge i dag. Sarbanes-Oxley utvider derfor omfanget av revisjonstjenesten vesentlig.

I større grad enn i Norge har revisjonsprofesjonen i USA tradisjonelt vært selvregulert, hvor blant annet ansvaret for kvalitetskontroll har ligget på profesjonen selv. Sarbanes-Oxley har også endret dette ved å legge ansvaret for å lage revisjonsstandarder og overvåke revisjonsbransjen over på et uavhengig organ - Public Company Accounting Oversight Board (PCAOB).

Hovedmålet med EUs engasjement overfor amerikanerne har vært å få til en gjensidig aksept mellom USA og Europa for de eksisterende kontroll- og rapporteringsregimer. Spesielt arbeides det aktivt for å unngå at europeiske revisjonsselskaper som reviderer selskaper som er notert på amerikansk børs, skal måtte registreres/godkjennes av PCAOB i USA og underlegges deres tilsyn. Dette fordi man mener at de europeiske regimene (f. eks. Kredittilsynet) er fullt ut sammenlignbare med det som nå er etablert i USA, og at en slik ordning i flere europeiske land vil være direkte lovstridig (DnR 2003).

I Europa har EU-kommisjonen truffet tiltak for å gjenskape tillit til finansmarkedene og revisjonsfunksjonen. EU-kommisjonen har derfor modernisert 8. selskapsdirektiv (84/253/EØF) om godkjenning av personer med ansvar for lovfestet revisjon av regnskaper, for å skape en omfattende prinsippbasert lovmessig basis for all lovbestemt revisjon som utføres i EU³. Disse reglene skal gjennomføres i norsk rett i løpet av 2008. Dette er ikke et fullharmoniseringsdirektiv, hvilket betyr at vi kan få nasjonale varianter av direktivet. Spesielt er artikkel 21, 22, 24 og 25 relevante. Vi gjengir innholdet i disse kort (Bellamy):

Artikkel 21 om etikk sier at:

- alle revisorer skal være omfattet av etiske regler
- ”These shall cover at least... their public interest functions their integrity and objectivity, and their professional competence and due care”
- for å sikre tillit til revisorfunksjonen og ensartet bruk av de etiske regler kan Kommisjonen vedta utfyllende regler om etikk

³ Det nye 8. direktiv avløser 8. direktiv av 10/4-84 (84/253/EØF) og endrer direktiv 78/660/EEC om årsregnskap og direktiv 83/349/EEC om konsernregnskap.

Artikkel 22 om uavhengighet og objektivitet sier at:

- medlemsstatene må påse at revisor er uavhengig og ikke deltar i beslutningstaking
- medlemsstatene må påse at revisor ikke har et direkte/indirekte finansielt, forretningsmessig, ansettelse eller annet forhold til klient, herunder tilleggstjenester som er slik at en objektiv og informert tredjepart ville konkludert med at uavhengigheten er truet
- medlemsstatene må påse at revisor dokumenterer sin vurdering av signifikante trusler mot uavhengigheten og eventuelle tiltak for å redusere dem
- Kommisjonen kan vedta prinsippbaserte utfyllende regler vedrørende:
 - Trusler og tiltak i forhold til uavhengighet
 - Situasjoner hvor truslene er slik at revisors uavhengighet er truet

Artikkel 24 om uavhengighet og objektivitet for revisorer som utfører revisjon på vegne av revisjonsselskap sier at:

- medlemsstatene må påse at eiere av revisjonsselskap og personer i administrative og ledende funksjoner av firmaet eller tilknyttet firmaet ikke påvirker gjennomføring av revisjonen på en slik måte at det har betydning for uavhengigheten til revisor

Artikkel 25 om revisjonshonorarer sier at:

- medlemsstatene skal påse at det er regler som bestemmer at revisjonshonorarer
 - ikke er påvirket av tilleggstjenester til den revisjonspliktige
 - ikke er basert på noen form for vilkår

Disse reglene har ikke kommet til anvendelse i Norge ennå, men vi har valgt å inkludere denne beskrivelsen i oppgaven for å vise at uavhengighetsreglene er i en rivende utvikling internasjonalt. En rekke av disse punktene gjelder for øvrig også i dag gjennom andre formuleringer i andre regelverk.

2.2 Norske uavhengighetsregler

I Norge er det etablert egnede og moderne virkemidler for å opprettholde tilliten til revisor i finansmarkedene og overfor samfunnet for øvrig. I tillegg til Revisorloven med forskrifter som er grundig gjennomarbeidet, har vi implementert internasjonale revisjonsstandarder og de internasjonale profesjonsreglene for revisors uavhengighet (IFAC). I tillegg er overgangen fra selvregulering til myndighetsregulering som amerikanske revisorer opplever som en konsekvens av Sarbanes-Oxley Act, allerede en del av det norske revisjonsinstituttet. I Norge har vi Kredittilsynet som i samarbeid med Den norske Revisorforening overvåker bransjen, og som har bidratt til bransjens integritet og objektivitet. I tillegg har revisjonsselskapene etablert strenge interne kjøreregler for uavhengighet og faglig integritet.

Utgangspunktet for vurdering av revisors uavhengighet er Revisorloven. Kapittel 4 omhandler revisors uavhengighet og objektivitet. Hovedbestemmelsen for revisors uavhengighet finner vi i § 4-1:

”Har en revisor eller en revisors nærstående (jf. fjerde ledd) en slik tilknytning til den revisjonspliktige eller dennes ansatte eller tillitsvalgte at dette kan svekke revisors uavhengighet eller objektivitet, kan vedkommende ikke revidere den revisjonspliktiges årsregnskap. Det samme gjelder dersom det foreligger andre særlige forhold som er egnet til å svekke tilliten til revisor.”

Bestemmelsen tar for seg hvilke bånd revisor og hans nærstående kan/ikke kan ha til revisjonsklienten, og hva som menes med ”nærstående” til revisor. Vi viser til revisorlovens kapittel 4 for ytterligere detaljer. Vi vil komme tilbake til lovens § 4-5 som omhandler ”Rådgivningstjenester mv.” under kapittel 3 i denne utredningen.

Generalforsamlingen i Den norske Revisorforening anbefalte i juni 2002 å implementere ”Den norske Revisorforenings etiske regler: Kapittel om uavhengighet”. Dette ble fastsatt av styret i desember samme år. Kapittelet er en oversettelse av IFACs regler om uavhengighet (”Code of Ethics”), og har i dag virkning for alle revisjonsoppdrag. Kapittelet (8) finnes i sin

helhet i Revisors Håndbok kapittel 3: "Revisors uavhengighet og god revisorskikk". Vi vil i det følgende beskrive innholdet i dette regelverket.

DnRs og også EUs nye uavhengighetsregler legger til grunn at det er mer hensiktsmessig å regulere revisors uavhengighet med utgangspunkt i en prinsippbasert analysemodell, enn ved bruk av et sett av detaljregler. DnR implementerte IFACs nye regler om uavhengighet 1. desember 2002 med virkning fra 2003 (TØH).

Analysemodellen innebærer at revisor bare kan påta seg attestasjonsoppdrag eller andre oppdrag for revisjonsklienter dersom revisor kan besvare følgende positivt:

1. *Har jeg en uavhengig grunnholdning og innstilling?*

Revisor må ha en grunnholdning og en innstilling som gjør det mulig å ytre en mening uten å la seg påvirke av elementer som kan bringe den profesjonelle vurderingen i fare, slik at en person kan handle med integritet, utøve objektivitet og profesjonell skepsis (jfr pkt 8.8a).

Denne formen for uavhengighet går på om revisor *faktisk* er uavhengig av sine klienter, det vil si om de faktiske og objektive forhold er i samsvar med lov og forskrifter. Faktisk uavhengighet er sterkt knyttet opp mot personlige egenskaper og reaksjoner hos den enkelte revisor.

2. *Fremstår jeg som uavhengig?*

Å fremstå som uavhengig klarer man ved unngåelse av kjensgjerninger og omstendigheter som er av en slik betydning at en rimelig og opplyst tredjepart, som har kjennskap til alle relevante opplysninger, inklusive eventuelle anvendte forholdsregler, med rikelig grunn kan konkludere med at integriteten, objektiviteten eller den profesjonelle skepsisen til en revisor ikke er tilfredsstillende (jfr pkt 8.8b).

Den faktiske uavhengigheten er selvsagt viktig, men det er ofte den tilsynelatende uavhengigheten som revisor blir målt i forhold til. Dette dreier seg om hvorvidt revisor klarer å *fremstå* som uavhengig overfor brukerne av regnskapsinformasjonen. Revisor må fortløpende vurdere denne formen for

uavhengighet og spørre seg om han kan fremstå med troverdighet når han i ettertid skal begrunne sine valg overfor regnskapsbrukerne. Til syvende og sist er det avgjørende hvorvidt omverdenen oppfatter revisor som uavhengig. Dette setter naturligvis store krav til, og legger stort ansvar på revisor selv, ved vurdering av om uavhengighetskravet er oppfylt eller ikke.

For å gjennomføre vurderingen av sin faktiske og tilsynelatende uavhengighet gjør revisor følgende (jfr pkt 8.20):

1. Identifiserer trusler mot uavhengigheten.
2. Vurderer hvorvidt de identifiserte truslene er klart ubetydelige.
3. Dersom truslene ikke er klart ubetydelige, identifisere og anvende relevante forholdsregler for å eliminere eller redusere truslene til et akseptabelt nivå. Både revisjonsselskapet og medlemmer av attestasjonsteamet er i felleskap forpliktet til å identifisere og vurdere omstendigheter og forbindelser som medfører trusler mot uavhengigheten, og å anvende relevante forholdsregler for å eliminere eller redusere disse truslene til et akseptabelt nivå.
4. Dersom det ikke finnes forholdsregler som kan redusere truslene ned til et akseptabelt nivå, må revisor si fra seg oppdraget. Oppdragsansvarlig revisor har hovedansvaret for at vurderingen faktisk gjennomføres, at forholdsregler anvendes og for resultatet av vurderingen.

Uavhengigheten kan påvirkes av trusler som oppstår som følge av:

- *Egeninteresse* (jfr pkt 8.29): Oppstår når et revisjonsselskap eller et medlem av attestasjonsteamet har økonomiske interesser i, eller det forligger annen egeninteressekonflikt med en attestasjonsklient.

F.eks:

- Avhengighet av de samlede honorarer fra en attestasjonsklient
- Bekymring for risikoen for å miste oppdraget
- Betingende honorarer knyttet til attestasjonsoppdraget

- Direkte eller vesentlig indirekte økonomisk interesse i en attestasjonsklient

- *Egenkontroll* (jfr pkt 8.30): Oppstår når en tjeneste eller en vurdering fra et tidligere oppdrag (både attestasjonsoppdrag og andre oppdrag) må vurderes på nytt for å kunne avslutte attestasjonsoppdraget. Egenkontrolltrussel kan også oppstå når et medlem av attestasjonsteamet har vært ansatt i en stilling der vedkommende har hatt direkte eller betydelig innflytelse på attestasjonsoppdragets saksforhold, eller vært styremedlem eller høyere funksjonær hos attestasjonsklienten.

- *Opptreden som partsrepresentant* (jfr pkt 8.31): Oppstår når et revisjonsselskap eller et medlem av attestasjonsteamet fremmer, eller anses å fremme, en attestasjonsklients stilling eller mening i en slik grad at det kan, eller kan oppfattes å kunne, medføre at objektiviteten ikke er tilfredsstillende. Dette kan også være aktuelt dersom revisjonsselskapet eller et medlem av attestasjonsteamet underordner seg attestasjonsklientens vurdering.
 - F.eks:
 - Handel med eller markedsføring av aksjer eller andre verdipapirer i en attestasjonsklient
 - Opptreden som forsvarer for attestasjonsklienten i en rettssak

- *Fortrolighetstrussel* (jfr pkt 8.32): Oppstår når et revisjonsselskap eller et medlem av attestasjonsteamet som følge av nære forbindelser med en attestasjonsklient, styremedlemmer eller ansatte blir for velvillig innstilt til klientens interesser.
 - F.eks:
 - Aksept av gaver eller gjestfrihet fra attestasjonsklienten, styremedlemmer eller ansatte, med mindre verdien er klart ubetydelig
 - Et medlem av attestasjonsklienten har et nært familieforhold eller en nær slektning som er styremedlem eller høyere funksjonær hos attestasjonsklienten

- *Presstrussel* (jfr pkt 8.33): Oppstår når et medlem av attestasjonsteamet forhindres fra å handle objektivt og utøve faglig skepsis som følge av reelle eller oppfattede trusler fra styremedlemmer eller ansatte hos en attestasjonsklient.

Når truslene er identifisert, må betydningen av truslene vurderes før eventuelle forholdsregler identifiseres og anvendes. Første steg er å sortere ut de truslene som er klart ubetydelige. Det er da viktig å ha et forhold til hvilken terskel som representerer ”klart ubetydelig”.

En nærliggende tolkning synes å være at ubetydelige trusler er trusler av en slik karakter at en rimelig og opplyst tredjepart som har kjennskap til alle relevante opplysninger med rimelig grunn vil konkludere med at revisors integritet, objektivitet eller profesjonelle skepsis er tilfredsstillende.

For de truslene som ikke er klart ubetydelige gir reglene anvisning for bruk av forholdsregler som kan bringe truslene ned på et akseptabelt nivå. Hvilke forholdsregler som bør anvendes varierer med omstendighetene. Vurderingen vil påvirkes av faktorer som betydningen av trusselen, attestasjonsoppdragets natur, tiltenkte brukere av attestasjonsoppdraget og revisjonsselskapets struktur.

Forholdsregler kan deles inn i tre hovedkategorier (jfr pkt 8.36):

1. Forholdsregler skapt av profesjonen, lover eller reguleringer
2. Forholdsregler internt hos attestasjonsklienten
3. Forholdsregler innenfor revisjonsselskapets egne systemer og rutiner
 - Overordnede
 - Oppdragspesifikke

Dersom det identifiseres trusler mot uavhengigheten som ikke er klart ubetydelige, og revisjonsselskapet bestemmer seg for å akseptere eller fortsette attestasjonsoppdraget må beslutningen dokumenteres (jfr pkt 8.22). Dokumentasjonen må omfatte beskrivelse av de identifiserte truslene og hvilke forholdsregler som er anvendt for å eliminere eller redusere truslene til et akseptabelt nivå. Reglene stiller ikke krav om dokumentasjon dersom vurderingen ikke avdekker noen trusler mot uavhengigheten, eller dersom truslene som avdekkes er klart ubetydelige.

De siste årene har det vært grundig gjennomgang av revisors uavhengighet, og i juni 2003 kom det en rapport fra Kredittilsynet til Finansdepartementet etter at de hadde gjennomført et tematisyn av de fem, nå fire, største revisjonsselskapene. Tematisynet, kalt "Rådgivningstilsynet", avdekket at omfanget av rådgivnings- og andre tjenester til revisjonsklienter er betydelig. Det ble videre avdekket flere brudd på regelverket knyttet til revisors uavhengighet og objektivitet. Revisorenes rådgivningspraksis viste generelt en karakter og et omfang som tilsa at det har utviklet seg en praksis hvor revisjonsbransjens fortolkning av regelverket om rådgivning synes mer liberal enn det er grunnlag for. Gjennom de enkeltsaker som ble behandlet i forbindelse med tematisynet, ble det avdekket at revisjonsselskapene hadde en annen forståelse av Revisorlovens regler om revisors rådgivningstjenester enn det Kredittilsynet legger til grunn som gjeldende rett på dette området. Den norske Revisorforening ga også uttrykk for en lovforståelse som var noe annerledes enn Kredittilsynets tolkning. Det var dermed nødvendig med en klargjøring av rettstilstanden på dette området (Bellamy).

Rapporten til Finansdepartementet oppsummerer hvordan tilsynet er gjennomført, Kredittilsynets lovforståelse, de leverte tilleggstenestenes art og omfang og Kredittilsynets vurderinger/konklusjoner. Kredittilsynet fant grunn til å kritisere 8 oppdragsansvarlige revisorer for til dels alvorlige brudd på revisorlovens regler om uavhengighet. Vi viser til et utdrag fra rapporten:

"De forhold som ble kritisert var blant annet at revisjonsselskapet eller det samarbeidende selskapet hadde involvert seg aktivt i utvikling og implementering av sentrale økonomisystemer. I flere tilfeller hadde revisor også en leder- og pådriverrolle i disse prosjektene. I ett tilfelle ble det vurdert som særlig grovt at revisors samarbeidende selskap fikk provisjon i forbindelse med revisjonsklientens valg av IT-system fra et samarbeidende IT-selskap. Andre forhold som ble kritisert var at revisor hadde engasjert seg i rutineutvikling og oppbygging av sentrale kontrollfunksjoner, for eksempel konsernets controllerfunksjon.

I ett tilfelle ble det avdekket at revisor ivaretok stilling som regnskaps- og økonomisjef og det ble avdekket flere tilfeller hvor revisor i praksis ivaretok deler av regnskapsfunksjonen gjennom omfattende regnskapsteknisk bistand. Videre ble det avdekket ett tilfelle hvor revisors samarbeidende konsultentselskap hadde en forretningsmessig samarbeidsavtale med klienten, og det ble avdekket aktiv bistand ved kjøp og salg av virksomheter med honorarberegning etter "success-fee" prinsippet. Kredittilsynet kritiserte også sterkt et tilfelle hvor det samarbeidende advokatfirmaet var prosessfullmektig for revisjonsklient. Andre typer av oppdrag som ble kritisert var revisors omfattende involvering i klientens ledelses- og strategiarbeid."

I kjølvannet av denne rapporten kom det en rekke presiseringer av regelverket. I rundskriv 23/2003 behandler Kredittilsynet en del forhold og problemstillinger knyttet til revisors og samarbeidende selskapers rådgivningsvirksomhet i forhold til de begrensninger som følger av revisorloven, særlig § 4-5. Kredittilsynets retningslinjer for revisors rådgivning til revisjonsklienter inneholder følgende fem punkter (Kredittilsynet):

- 1. Revisor kan ikke sette seg i en situasjon hvor han i ettertid må revidere seg selv/eget arbeid**
- 2. Revisor kan ikke ivareta funksjoner som i realiteten er en del av selskapets strategiarbeid, forretningsmessige disposisjoner, drift, ledelse, kontroll og internrevisjon**
- 3. Revisor kan ikke over tid erstatte manglede kapasitet og kompetanse i selskapet**
- 4. Revisor kan ikke ta beslutninger for klienten, herunder delta i eller påvirke beslutningsprosessen eller levere vesentlige premisser for foretakets sentrale beslutninger, eller opptre som fullmektig**
- 5. Revisor kan ikke sette seg i en situasjon hvor hans uavhengighet og objektivitet ikke fremstår som troverdig**

Resultatet av de nye retningslinjene fra Kredittilsynet har blitt en rekke tilpasninger i revisjonsbransjen. De viktigste endringene har vært:

- avvikling og salg av rådgivningsenheter av virksomheten
- innføring av nye rutiner og vurderinger knyttet til revisors uavhengighet
- større bevisstgjøring blant revisjonsselskapene av skille mellom revisjonsklienter og ikke-revisjonsklienter (channel 1 vs. channel 2) og hvilke tjenester man kan levere til ulike kundegrupper
- større strategisk vekt på revisjonsvirksomheten
- større forsiktighet fra revisjonspliktige i forhold til tilleggstjenester fra revisor

Som en konsekvens av uheldig utvikling og ulik lovfortolkning kom det i august 2005 også nye forskriftbestemmelser om revisors rådgivningstjenester (Finansdepartementet). Daværende finansminister Per-Kristian Foss uttalte følgende (Ledernett):

”Tilliten til at revisjonen utføres uavhengig kan svekkes der revisor, eller dennes samarbeidspartner, samtidig utfører rådgivnings- eller andre tjenester for revisjonsklienten. Forskriften skal bidra til klare kjøreregler for å styrke denne tilliten”

Forskriften, som i all hovedsak trådte i kraft i oktober 2005, presiserer bestemmelsene i Revisorloven (§ 4-5) som begrenser revisors adgang til å utføre rådgivnings- eller andre tjenester for revisjonsklienten. Etter forskriften må ikke revisoren sette seg i en situasjon hvor det er risiko for at han

1. vil revidere resultatet av eget arbeid, eller
2. at revisor tar del i den revisjonspliktiges beslutningsprosess

Forskriften angir praktiske tilfeller hvor slik risiko normalt vil foreligge. Det er problematisk dersom revisor⁴:

⁴ Fra ”Forskrift om endring av forskrift 25. juni 1999 nr. 712 om revisjon og revisorer”, § 4-4

- 1. gir råd om eller er med på å utføre funksjoner eller utforme strategier eller systemer som har direkte betydning for den revisjonspliktiges regnskapstransaksjoner og avleggelse av regnskaper samt for sentrale deler av den revisjonspliktiges interne kontrollfunksjoner,**
- 2. leverer vesentlige premisser for den revisjonspliktiges beslutninger i strategi - og budsjettarbeid, forretningsmessige disposisjoner, drift, ledelse, kontroll eller internrevisjon, eller**
- 3. over tid utfører rådgivnings- eller andre tjenester som erstatter den revisjonspliktiges manglende kapasitet og kompetanse, særlig hvis samme type bistand ytes regelmessig.**

Revisor skal ikke sette seg i en situasjon hvor samlet inntekt fra rådgivnings- eller andre tjenester over tid er betydelig i forhold til revisjonshonoraret fra den samme revisjonspliktige.

Den siste delen reiser spørsmålet om hvor mye rådgivning/andre tjenester en revisor kan yte til én revisjonsklient. En diskusjon av denne problemstillingen finnes i kapittel 3.2.3.

Videre bestemmer forskriften at revisor skal foreta en vurdering av sin uavhengighet (tilsynelatende og faktisk) og objektivitet når revisor påtar seg et rådgivningsoppdrag for en revisjonsklient. Vurderingen skal kunne dokumenteres skriftlig i 5 år etter at den ble foretatt.

I tillegg til Revisorloven med forskrifter og DnRs kapittel om uavhengighet har Kredittilsynet uttalt at ”EU-kommisjonens rekkommandasjon om revisors uavhengighet” vil bli lagt til grunn ved tolkningen av Revisorloven der det ikke finnes norske tolkninger eller praksis (Kjelløkken). Denne anbefalingen er en del av EØS-avtalen, men er ikke rettslig bindende for Norge. EØS-avtalen krever at Norge tar tilbørlig hensyn til anbefalingen ved tolkning av lovgivningen. Anbefalingen er ikke implementert i revisorloven (Revisornett). EUs regler benytter samme analysemodell som Den norske Revisorforening som vi har beskrevet ovenfor. På grunn av at reglene er såpass parallelle (med identifisering av uavhengighetstrusler og bruk av forholdsregler) går vi ikke i detalj på EUs regler her.

8. mars 2006 vedtok EU det nye 8. selskapsrettsdirektivet om revisjon og revisorer (revisjonsdirektivet). Direktivet har antatt den prinsippbaserte tilnærmingen til uavhengighetsspørsmål, men inneholder også enkelte konkrete uavhengighetsregler. Norge er forpliktet til å implementere direktivet gjennom EØS-avtalen. Dette vil imidlertid ikke bli gjennomført i norsk rett før i 2008. Vi vil derfor ikke beskrive denne ytterligere i denne delen av oppgaven, men henviser til beskrivelsen under kapittel 2.1.

3 Uavhengighet i forbindelse med revisjonshonorarer

Vi vil her gjøre rede for hvilke regler som gjelder internasjonalt, med fokus på USA og EU, for spesifisering av honorarer til revisor. Vi vil deretter gå inn på hvilke regler som gjelder på det norske markedet, og til slutt gjøre en sammenligning mellom de ulike reglene. Deretter vil vi diskutere hvorfor spesifisering av revisjonshonorarer er så viktig, og herunder fremheve hvorvidt og i hvilken grad rådgivning kan true revisors uavhengighet.

3.1 Spesifisering av honorarer til revisor

3.1.1 Internasjonalt

I USA var det tidligere ikke påbudt å spesifisere revisjonshonorarene i årsregnskapet. 15. november 2000 kom SEC med et krav om spesifisering (S7-13-00, Revision of the Commission's Auditor Independence Requirements). Den nye regelen krever at bedrifter offentliggjør sine revisjonshonorarer og ikke-revisjonshonorarer betalt til revisor. I årene før hadde man sett en økende trend til at inntektene revisjonsselskapene fikk fra konsulentvirksomhet økte dramatisk, noe som reiste spørsmål ved revisors uavhengighet (Frankel, Johnson & Nelson). Honorarene til revisor skal spesifiseres i tre grupper:

1. **"Audit Fees"**
2. **"Financial Information Systems Design and Implementation Fees"**
3. **"All Other Fees".**

"Audit Fees" kan oversettes til revisjonshonorar, og gjelder de samlede utbetalinger til revisor for revisjon av årsregnskapet og eventuelt de kvartalsmessige rapportene. Attestasjon av internkontroll som nå kreves i følge Sarbanes-Oxley Act, kommer også inn under "Audit Fees".

"Financial Information Systems Design and Implementation Fees" er honorarer gitt for tjenester som har med implementering, overvåkning eller hjelp i forbindelse med bedriftens informasjonssystemer eller lignende.

”All Other Fees” er honorarer for alle andre tjenester enn de nevnt i de to foregående gruppene. Intensjonen med å dele honorarene til revisor inn i ulike grupper er å gi nyttig informasjon til investorer slik at de selv kan vurdere om størrelsen på ikke-revisjonshonorarer kan påvirke revisors uavhengighet (Frankel, Johnson & Nelson). I tillegg til et krav om spesifisering kom også den nye regelen med 4 prinsipper som kan være retningsgivende for en investor for å vurdere revisors uavhengighet. Disse prinsippene sier at uavhengigheten kan være truet dersom revisor:

- 1. har felles eller motstridende interesser i forhold til revisjonsklienten**
- 2. reviderer sitt eget arbeid**
- 3. opptrer som en leder eller ansatt for revisjonsklienten, eller**
- 4. opptrer som talsmann for revisjonsklienten**

Regelen spesifiserer at SEC ikke vil anse en revisor for å være uavhengig i forhold til en spesiell klient dersom ”en ansvarlig investor, med kjennskap til alle relevante fakta og omstendigheter, ville konkludere med at revisor ikke er i stand til å utføre et objektivt og upartisk arbeid” (S7-13-00).

EU-direktivet sier at revisor eller revisjonsfirmaet må være uavhengig fra det firma som blir revidert, og på ingen måte være del av beslutningstakingen i den reviderte bedriften (Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council). Direktivet sier videre at omfanget og fordelingen av honorar til revisor kan påvirke uavhengigheten:

”...the level of fees received from one audited entity and/or the structure of the fees can threaten the independence of a statutory auditor or audit firm.”

EUs uavhengighetsregler (8. selskapsrettsdirektiv) krever videre at de reviderte bedriftene offentliggjør de totale honorarene til revisor, og disse skal deles inn i fire undergrupper (Council of the European Union):

1. Revisjonstjenester
2. Andre attestasjonstjenester
3. Skatterådgivning
4. Andre ikke-revisjonstjenester

EUs regler krever også at revisor oppgir i sine arbeidspapirer alle betydningsfulle trusler mot uavhengigheten, og hvilke forhåndsregler som er gjort for å redusere disse truslene.

3.1.2 Norge

3.1.2.1 Lovregler som omhandler honorarer til revisor

Regelen som omhandler i hvilken grad revisor har adgang til å utføre rådgivning overfor revisjonsklient finner vi i Revisorloven (Lov om revisjon og revisorer (15.1.1999 nr. 2))

Revisorlovens § 4-5, 1. ledd sier følgende:

”Revisor som reviderer årsregnskap for en revisjonspliktig kan ikke utføre rådgivnings- eller andre tjenester for den revisjonspliktige, dersom dette er egnet til å påvirke eller reise tvil om revisors uavhengighet og objektivitet.”

Første ledd sier at revisor ikke kan utføre rådgivnings- eller andre tjenester som kan påvirke både det man kaller uavhengighet *”in fact”* og *”in appearance”*. Forskrift om revisjon og revisorer § 4-3 sier følgende om Revisorlovens § 4-5, 1. ledd:

”Med rådgivnings- eller andre tjenester som nevnt i revisorloven § 4-5 første ledd og i forskriften her menes alle revisors tjenester til den revisjonspliktige som ikke er:

1. revisjon etter lov og god revisjonsskikk samt tjenester revisor må utføre for å kunne revidere årsregnskapet. Tjenester i foregående punktum omfatter rent teknisk oppsett av regnskaper (regnskapsteknisk bistand),

forutsatt at oppsettet bygger på materiale hvor prinsipper og vurderinger er fastsatt og utført av den revisjonspliktige

2. revisjon av delårsrapporter

3. attestasjoner og bekreftelser i henhold til lov, forskrift eller krav fra offentlige myndigheter eller overfor tredjepart

Denne forskriften definerer nærmere hva som er å anse som revisjon. Alt som ikke er revisjon er å anse som rådgivnings- eller andre tjenester. Dette vil blant annet være med å regulere når revisorloven § 4-5 skal gjelde (DnRS Sirkulære 2006-6)⁵. Revisorloven § 4-5, 2. ledd sier følgende:

”Revisor kan ikke yte tjenester som hører inn under den revisjonspliktiges egne ledelses- og kontrolloppgaver.”

Vi ser at dette leddet har samme funksjon som det tredje leddet i SECs retningslinjer for vurdering av uavhengighet; ”fungerer som en leder eller ansatt for revisjonsklienten”. § 4-5, 3. – 5. ledd sier følgende:

”Revisor kan ikke opptre som fullmektig for den revisjonspliktige. Unntak fra dette gjelder ved bistand i skattesaker etter domstolloven § 218.”

”I revisjonsselskap gjelder denne bestemmelse tilsvarende for revisor som ikke er ansvarlig revisor.”

”Departementet kan i forskrift gi utfyllende bestemmelser til denne paragraf.”

Denne regelen går generelt på hvilke rådgivningstjenester revisor kan utføre. Da Revisorloven ble laget, ble det vurdert som vanskelig å trekke eksakte grenser for hva revisor kan og ikke

⁵ DnRS Sirkulære 2006-6 er meget sentralt for vår oppgave og vi har derfor valgt å ta det med som et vedlegg (vedlegg 1).

kan yte av slike tjenester, og reglene ble utformet som rammebestemmelser (DnRS Sirkulære 2003-72). Denne bestemmelsen gir dog ikke et spesifikt svar på hvilke former for rådgivning som er tillatt eller ikke. Dette ble imidlertid tatt opp i Ot.prp. nr. 75 (1997-98) s 85:

”Departementet slutter seg til utvalgets vurdering av at det vanskelig kan trekkes en absolutt og eksakt grense i loven når det gjelder hvilke rådgivningstjenester revisor bør kunne yte i tillegg til revisjon av årsregnskapet”

Dette betyr at det i stor grad er opp til revisor selv å vurdere hvilken type rådgivning som er i henhold til prinsippene i aktuell lovgivning, og hvilken som faller utenfor.

Vi ser at 4. ledd gir bestemmelsen anvendelse også på andre revisorer i et revisjonsselskap selv om disse ikke er oppdragsansvarlige revisorer (Cordt-Hansen). I tillegg har vi Revisorloven § 4-7 som sier følgende:

”For samarbeidende revisorer som fremstår utad som et fellesskap, gjelder bestemmelsene fastsatt i og i medhold av dette kapittel som om de var et revisjonsselskap.

Dersom en revisor eller et revisjonsselskap har eierandeler i et foretak som utfører rådgivnings- eller andre tjenester, skal disse ses under ett i forhold til bestemmelsene fastsatt i og i medhold av dette kapittel.

Årsregnskap for en revisjonspliktig kan ikke revideres av den som har samarbeidsavtale med noen som utfører rådgivnings- eller andre tjenester dersom dette er egnet til å påvirke eller reise tvil om revisors uavhengighet og objektivitet. Departementet kan i forskrift bestemme at reglene fastsatt i og i medhold av dette kapittel skal gjelde når det foreligger en slik samarbeidsavtale.”

Dette betyr at samarbeidende selskaper som konsulentfirma eller advokatfirma og lignende ikke kan utføre tjenester som den valgte revisor ikke selv kan utføre overfor revisjonsklienten (Cordt-Hansen).

Spesifikasjon av revisjonshonorar er regulert både i Regnskapsloven (Lov om årsregnskap m.v. (17.7.1998 nr. 56)) og Revisorloven. Regnskapsloven § 7-44 gjelder krav til noteopplysninger for små foretak. Første ledd, andre setning sier følgende:

”Det skal opplyses om godtgjørelse til revisor og hvordan godtgjørelsen er fordelt på revisjon og andre tjenester.”

Vi merker oss at det her er bare satt krav til at man deler opp godtgjørelsen i to grupper; ”Revisjon” og ”Andre tjenester”. Regnskapsloven § 7-31a gjelder krav til noteopplysninger som *ikke* er obligatoriske for små foretak:

”Det skal opplyses om godtgjørelse til revisor og hvordan godtgjørelsen er fordelt på lovpålagt revisjon, andre attestasjonstjenester, skatterådgivning og andre tjenester utenfor revisjonen. Honorarer for andre tjenester utenfor revisjonen skal spesifiseres for vesentlig forskjellige tjenester. Opplysningene skal også omfatte godtgjørelse til foretak som revisor har et særskilt samarbeid med.”

Denne paragrafen ble tilføyd ved lov 10. juni 2005, og trådte i kraft 1. juli 2005. Vi ser at med unntak av små foretak har nå bedriftene et *krav* om å dele honorar til revisor inn i fire undergrupper:

- **Lovpålagt revisjon**
- **Andre attestasjonstjenester**
- **Skatterådgivning**
- **Andre tjenester utenfor revisjonen**

Bakgrunnen for disse nye kravene er implementeringen av elementer fra EU-rekommandasjonen om grunnleggende prinsipper for revisors uavhengighet. Dette er også et

krav etter EUs nye 8. selskapsdirektiv, som også skal implementeres i norsk lovgivning i løpet av 2008 (se kapittel 2.1). Vi ser at undergruppene i § 7-31a er de samme undergruppene som kreves i EUs direktiv (se over). I EUs 8. selskapsdirektiv blir lovpålagt revisjon definert som følger:

”Statutory audit means an audit of annual accounts or consolidated accounts in so far as required by Community Law”

Lovpålagt revisjon må forstås som lovpålagt revisjon av årsregnskap og konsernregnskap. Det som faller inn under ”revisjon” i notene vil da være det som omfattes av forskrift om revisjon og revisorer § 4-3 nr. 1 og 2. Mens ”andre attestasjonstjenester” er de tjenester som vil falle inn under nr. 3 i samme paragraf (Vedlegg 1).

Revisor har dokumentasjonsplikt når det gjelder rådgivning som går utenfor revisjon. Revisorloven § 5-3 tredje ledd sier følgende:

”Ved utføring av rådgivning og andre tjenester for revisjonspliktig skal revisor kunne dokumentere oppdragets art, omfang og eventuell anbefaling. Slike tjenester skal faktureres særskilt med en angivelse av oppdragets art.”

Bestemmelsene i revisorloven § 5-3 tredje ledd har betydning i forhold til fakturering av de tjenester revisor leverer, og bestemmer at rådgivning og andre tjenester skal faktureres særskilt (Vedlegg 1).

3.1.2.2 DnRS ”Spesifikasjon av revisors honorar”

DnRS sirkulære 2006-6 gir følgende eksempler på hvilke tjenester som skal deles inn i de fire forskjellige undergruppene nevnt i Regnskapsloven § 7-31a:

”Lovpålagt revisjon”:

- Den prosess som lov og god revisjonsskikk stiller krav om for at revisor skal kunne avgi sin revisjonsberetning, herunder:
 - Gjennomgåelse og vurdering av intern kontroll/formuesforvaltning som følger av god regnskapsskikk
 - Rent teknisk oppsett av regnskaper (regnskapsteknisk bistand), forutsatt at oppsettet bygger på materiale hvor prinsipper og vurderinger er fastsatt og utført av den revisjonspliktige
- Revisjon av og bekreftelser på ligningspapirer
- Revisjon eller begrenset revisjon av delårsrapporter

Bokføringsreglene *krever ikke* at tjenester knyttet til lovpålagt revisjon spesifiseres i fakturaen

”Andre attestasjonstjenester”:

- Arbeid knyttet til attestasjoner/bekreftelser som pålegges den valgte revisor gjennom lovgivningen. (Eks: aksjelovens bestemmelser knyttet til kapitalutvidelse/-nedsettelse m.v. herunder veiledning om hvordan disse reglene er å forstå)
- Arbeid knyttet til bekreftelser/attestasjoner der tredjeparter ber om bekreftelser fra den valgte revisor, f. eks. banker

Bokføringsreglene *krever* at tjenester knyttet til andre attestasjonstjenester spesifiseres i fakturaen etter hvilke oppdrag som er utført

”Skatterådgivning”:

- Rent teknisk oppsett av ligningspapirer (skatteteknisk bistand), forutsatt at oppsettet bygger på materiale hvor prinsipper og vurderinger er fastsatt og utført av den revisjonspliktige
- Veiledning til klienten om hvordan skatteregler er å forstå
- Utrede konsekvenser ved valg av skattemessige alternative løsninger
- Bistand ved skatteklager eller henvendelser fra skattemyndighetene

Bokføringsreglene *krever* at tjenester knyttet til skatterådgivning spesifiseres i fakturaen etter hvilke oppdrag som er utført

”Andre tjenester utenfor revisjonen”:

- Utvidet revisjon etter anmodning fra ledelsen/pålegg fra generalforsamlingen (omfang/områder) som resulterer i en attestasjonsuttalelse
- Rådgivning/utredning til klienten slik at årsregnskapet skal kunne avlegges i samsvar med lovgivningens krav
- Gjennomgåelse og vurdering av intern kontroll/formuesforvaltning ut over det som god revisjonsskikk krever
- Avtalte kontrollhandlinger
- Tjenester som ikke er noe av det ovenforstående

Bokføringsreglene *krever* at tjenester knyttet til andre tjenester utenfor revisjon spesifiseres i fakturaen etter hvilke oppdrag som er utført

Denne oppdelingen ligger til grunn i de fleste årsregnskap vi har gått i gjennom i undersøkelsen vår. Når vi senere i oppgaven presenterer selve undersøkelsen er ”lovpålagt revisjon” og ”andre attestasjonstjenester” klassifisert i samme gruppe under ”revisjonshonorar”, og ”skatterådgivning” og ”andre tjenester utenfor revisjon” klassifisert som ”andre tjenester”. Rapporteringen har blitt bedre de siste årene grunnet nye regler, men for å kunne foreta en fornuftig sammenligning av tallene har vi valgt å dele inn i de nevnte to undergruppene. En ytterligere oppdeling vil ikke være mulig for oss å gjennomføre da selskapene gjennom sin rapportering ikke spesifiserer hva som inngår i de ulike tallene. Det er heller ikke mulig for oss å skille ut hva som er revisjon og hva som er rådgivning under ”andre tjenester utenfor revisjon”, for eksempel ”utvidet revisjon”, men vi forutsetter at rådgivning utgjør en betydelig post i denne gruppen.

3.2 Hvorfor spesifisering av revisjonshonorarer?

Kravet om spesifisering av revisjonshonorarer, jf. Regnskapsloven § 7-31 første ledd annet punktum, er i stor grad begrunnet med at man skal kunne vurdere revisors uavhengighet (DnR). Den første bestemmelsen om oppsplitting av revisjonshonorar kom inn i norsk lovgivning første gang ved revisjon av den tidligere revisjonslovgivning i 1989. Som en følge av endringer i uavhengighetsbestemmelser fikk da Aksjeloven en regel om at det i årsberetningen skulle opplyses om honorar til revisor og hvordan denne var fordelt på revisjon og rådgivning. Bakgrunnen for denne regelen var en diskusjon vedrørende at det av hensyn til revisors uavhengighet skulle være ulovlig å kombinere revisjon med annen rådgivning. Et slikt forbud ble det ikke noe av. Man har heller ikke fått et slikt forbud gjennom senere revidering av reglene, men derimot fått bestemmelser om at honorar til revisor skal spesifiseres i noter til regnskapet. Etter de siste revideringer av reglene skal honorarene, som nevnt over, splittes opp i ”lovpålagt revisjon”, ”andre attestasjonstjenester”, ”skatterådgivning” og ”andre tjenester utenfor revisjonen”. Med den gjeldende lovgivningen der man ikke har noen forbud mot rådgivning, men derimot et krav om opplysningsplikt overlater man til brukere av regnskapsinformasjonen selv å vurdere revisors grad av uavhengighet.

I forarbeidene til Revisorloven av 15.1.1999 er også forholdet mellom revisor og rådgivning diskutert. Grensegangen mellom den akseptable rådgivning, knyttet til revisjonsoppdraget, og rådgivning som er i konflikt med uavhengighetsreglene, er et vanskelig tema. Få spørsmål innenfor revisjon har vært gjenstand for så omfattende og følelsesbetonte diskusjoner som dette. Dette gjelder ikke bare innen norsk lovgivning, men også internasjonalt (Cordt-Hansen). Revisorutvalget har blant annet sagt om dette:

”Det er ingen uenighet om at visse former for rådgivning kan påvirke uavhengigheten. Problemet er å finne kriterier som kan angi hva som er ”akseptabel” rådgivning og hva som faller utenfor denne ramme. For en meningsfull drøftelse av forholdet mellom revisjon og rådgivning er det dessuten viktig å nyansere rådgivningsbegrepet og foreta en avgrensning mot revisjonsbegrepet.”

Allerede tidlig på 1990-tallet ble revisors rolle i forhold til rådgivningstjenester sentrum for mye diskusjon i dagspressen, og flere uheldige saker ble omtalt. Det ble pekt på at revisor kanskje i for mange tilfeller tok på seg, noe ukritisk, omfattende rådgivningsoppdrag overfor revisjonsklienten. Man så behovet for at det enten ble innført en innskjerping på området, eller at revisor i større grad ble pålagt en opplysningsplikt. Dette ble omtalt allerede i St.prp.nr.1 (1991-1992) hvor det blant annet gis en liste i punkter på hva som bør gjøres:

Etter departementets oppfatning må det gjennomføres en skjerpning av dette på følgende punkter:

- **Om de valgte revisorenes rådgivningsvirksomhet, slik den tar form i praksis, er forenlig med gjeldende regelverk og den kontrollfunksjon som er revisors primære oppgave**
- **Om regelverket mer presist bør begrense den valgte revisors adgang til å gi råd eller regelmessig bistand til den bedrift som skal revideres(...)**

Og i et siste punkt:

- **Hvor revisor har påtatt seg den kombinerte rolle som rådgiver og valgt revisor, bør loven kreve at revisor gir opplysning om forholdet i revisjonsberetningen.**

Et slikt krav som her nevnes har dog ikke kommet inn i lovgivningen. Revisor skal ikke gi slike opplysninger i revisjonsberetningen. Det har, som tidligere nevnt, derimot kommet inn et dokumentasjonskrav i Revisorloven § 5-3. Denne regelen ligger til grunn for den rapportering revisor gjør til Kredittilsynet. Ved innrapporteringer eller som ledd i det ordinære tilsyn, vil Kredittilsynets oppgave være å ta stilling til om oppdragsansvarlig revisor har foretatt de nødvendige og riktige vurderinger når det gjelder habilitetsspørsmål knyttet til eventuelle tilleggstjenester. Kravet i Revisorloven § 5-3 tredje ledd gjelder imidlertid kun for revisor selv, og ikke samarbeidende selskaper. En forutsetning for etterlevelse av kravet til uavhengighet og objektivitet er likevel at revisor skaffer seg oversikt over eventuelle rådgivningstjenester utført av samarbeidende selskaper, herunder oppdragets art, omfang,

eventuelle anbefalinger og fakturert beløp (Kredittilsynet). Revisorloven § 4-7 sier dog, som tidligere nevnt, at

”For samarbeidende revisorer som fremstår utad som et fellesskap, gjelder bestemmelsene fastsatt i og i medhold av dette kapittel som om de var et revisjonsselskap”.

Ikke bare *typen* rådgivning er viktig for en vurdering av hvorvidt grensene for revisors rådgivningsmuligheter er overskredet. Også *forholdet* mellom honorar for revisjon og honorar for rådgivning er et viktig kriterium. I forskrift til Revisorloven § 4-5 heter det.

”Revisor skal ikke sette seg i en situasjon hvor samlet inntekt fra rådgivnings- eller andre tjenester over tid er betydelig i forhold til revisjonshonoraret fra den samme revisjonspliktige.”

Ved et krav om at man i notene til regnskapet oppgir hvor mye av honorar til revisor som går til det som inngår i vanlig revisjon, og hva som går til andre typer rådgivning, vil man få et mer nyansert bilde av inntektene til revisor. Man har dermed et bedre grunnlag for å kunne vurdere revisors uavhengighet. Mer om dette under kapittel 3.2.2.

Vi har sett de siste årene at en slik oppsplitting er ønskelig. Ved siste revidering av lovgivningen har man, som tidligere nevnt, gått over til å kreve en oppsplitting av honoraret i fire grupper, mot tidligere to. Dette stiller således større krav til revisor, og gir brukere av regnskapsinformasjonen et bredere vurderingsgrunnlag.

3.2.1 Hvilke trusler utgjør ”for mye” rådgivning mot revisors uavhengighet?

Rådgivningstjenester levert av revisor utgjør to hovedtrusler mot revisors uavhengighet (Beattie & Fearnley). For det første kan revisor havne i den situasjon at han avstår fra å kritisere en klient når han burde, fordi han er redd for å miste de ekstraintekter som kommer fra rådgivningstjenestene. Dette kan for eksempel føre til at en revisor avgir en

normalberetning når han ikke burde gjøre det. Den andre trusselen mot revisors uavhengighet er at revisor leverer så mange tjenester utenom revisjon til klienten, at samarbeidet blir så tett at det går ut over det som kalles revisors profesjonelle skepsis. Rådgivningstjenester kan altså stille revisors uavhengighet i fare fordi de økonomiske båndene mellom revisor og klient blir så sterke at man kan sette spørsmålstegn ved dem. Jo større disse honorarene er, jo sterkere blir dermed også de økonomiske båndene.

Dersom revisjonsselskapene ser muligheten til å levere rådgivningstjenester i tillegg til revisjonstjenester, *kan* det gi incentiv til å gi gode tilbud for revisjonstjenester for å tiltrekke seg denne klienten på rådgivning. Det er også større mulighet for at revisor setter objektiviteten på spill ved at de tåler høyere vesentlighetsgrenser i klientens regnskaper, enn dersom mulighetene for rådgivningstjenester er fraværende. Selv om levering av rådgivningstjenester ikke nødvendigvis skaper et faktisk uavhengighetsproblem, uavhengighet "in fact", så kan revisors uavhengighet "in appearance" settes under press (Beck m.fl.).

Revisor vil alltid ha god kjennskap til den bedriften han reviderer. Kombinasjonen revisjon og rådgivningstjenester kan i så måte skape stordriftsfordeler eller kostnadsbesparelser ved at disse to tjenestene kombineres. Dette skjer fordi man kan dra nytte av den samme kunnskapen og informasjonen om klienten. Når disse besparelsene blir holdt tilbake i revisjonsselskapene, det vil si at det ikke kommer kunden til gode, viser undersøkelser at revisor blir økonomisk bundet til klienten (Simunic). Andre undersøkelser viser det motsatte. Arruñada (1999) sier at dersom revisor bruker rådgivningshonorarene til investeringer for å bedre sitt rykte ("reputational capital"), vil han ikke være villig til å sette dette på spill for å tilfredsstille én enkelt kundes krav. Et bånd mellom revisor og klient skaper også en kunnskapsøkning hos revisor om klienten, noe som kan resultere i en bedre revisjon. Undersøkelser basert på studier av honorarene betalt til revisor viser også at det er svært vanskelig å trekke nøyaktig konklusjoner om hvorvidt rådgivningstjenester svekker revisors uavhengighet (Beck m.fl.).

Spesifikasjon av rådgivningshonorar til revisor i årsregnskapet kan informere investorer om kvaliteten på den finansielle rapporteringen, inkludert "earnings management". Hvis investorer tror at rådgivningshonorarene kan påvirke revisors objektivitet, vil de kreve en slags kompensasjon for dette ved å by mindre for aksjene i det reviderte selskapet som

rapporterer unormalt høye rådgivningshonorarer. På den annen side, dersom investorer tror at rådgivningshonorarene blir investert i "reputational capital", for dermed å øke sjansen for troverdig rapportering, vil det kunne føre til et positivt press på aksjeprisen for firmaer som rapporterer høye rådgivningshonorarer til revisor (Frankel m.fl.).

Det er viktig å se på hvem som ser på høye rådgivningshonorarer som en trussel mot revisors uavhengighet. Er det en trussel "in fact" eller bare "in appearance"? En undersøkelse gjort av Beattie m.fl. (1999) viser at dersom revisor har mye "andre tjenester" i forhold til revisjonstjenester blir dette ansett som en av de største truslene mot revisors uavhengighet. Bakgrunnen for undersøkelsen var en økning i rådgivningshonorarene for mange revisjonsselskaper og en økning i konkurransen mellom revisjonsselskapene, der man så sterk budkonkurranse om revisjonsklientene. I tillegg så man en økning i store offentlige konkurser hvor det ble avslørt store "hull" i revisors arbeid. I undersøkelsen ble det i spørreskjemaer som ble gitt ut til både eksterne regnskapsbrukere, revisjonsklienter og revisorer spurt om i hvilken grad det ble sett på som en trussel mot uavhengighet "in fact". De mest kritiske til høye honorarer for "andre tjenester" var finansjournalister som rangerte dette som nummer 2 på listen over de største truslene. Ledere i firmaer som bruker revisorer rangerte det som nummer 6, mens revisorer rangerte det som nummer 12. Vi ser her en viktig forskjell i oppfatning. Revisorer ser ikke på høye rådgivningshonorarer som noen spesiell stor trussel, og mener at rådgivning ikke får negative konsekvenser for en objektiv revisjon. Brukerne av regnskapsopplysningene, som journalister, og i neste omgang investorer, ser på dette som en stor trussel. Vi kan dermed se at det er en forskjell mellom uavhengighet "in fact", i hvert fall som revisorer ser det, og uavhengighet "in appearance", som journalister i særdeleshet ser det. Selv om det kanskje ikke er faktisk avhengighet mellom revisor og klient, kan den tilsynelatende avhengigheten være en stor trussel mot revisors troverdighet og arbeid.

3.2.2 Hva er "for mye" rådgivning? Kan det kvantifiseres?

Revisorloven § 4-5 "Rådgivningstjenester m.v." omhandler revisors adgang til å utføre rådgivningstjenester for den revisjonspliktige. Som tidligere nevnt står det i forskriftene til Revisorloven § 4-5 følgende om "mengden" rådgivning i forhold til revisjon:

”Revisor skal ikke sette seg i en situasjon hvor samlet inntekt fra rådgivnings- eller andre tjenester over tid er betydelig i forhold til revisjonshonoraret fra den samme revisjonspliktige.”

”...*betydelig i forhold til revisjonshonoraret*” gir ikke noe entydig svar på hva som kan regnes som ”for mye” rådgivning. Lovforarbeidene til Revisorloven kan være til hjelp for å definere dette. Lovforarbeidene er bakgrunnsstoffet lovgiver bygger på før en lov vedtas. Disse skrives på flere ulike stadier i drøftelsen av lovforslaget. I forarbeidene står hensikten med loven, og en utdyping av hva lovgiver mener. Vi vil nok en gang henviser til St.prp. nr. 1 (1991-1992). I NOU 1997:9 kapittel 8 står det henvist til denne Stortingsproposisjonen der det blant annet står følgende:

- **Hvor godtgjørelsen for revisors rådgivningstjenester utgjør et vesentlig beløp i forhold til den samlede godtgjørelse til revisor bør grensen normalt være nådd.”**

Vi ser at det heller ikke her er satt noen absolutt grense for hva som skal anses som ”for mye” rådgivning. Hva som menes med ”vesentlig” blir da en skjønsmessig vurdering. Begrepet ”i forhold til” sikter til at tanken bak det er et forholdstall mellom revisjonshonorar og rådgivningshonorar, og at det er dette forholdstallet ordet ”vesentlig” sikter til⁶. Vi ser også at man bruker ordet ”normalt”. Dette skulle tilsi at selv om man har en grense for hva som blir godtatt, vil det i noen tilfeller kunne være unntakstilfeller der honorarene for rådgivningstjenester er vesentlige uten at revisor på grunn av lovgivning bør avstå fra å levere disse tjenestene.

Kredittilsynet skriver i sitt rundskriv 23/2003 følgende om revisors uavhengighet:

”Ved innrapporteringer eller som ledd i det ordinære tilsyn vil Kredittilsynets oppgave være å ta stilling til om oppdragsansvarlig revisor har foretatt de nødvendige og riktige

⁶ Vi vil i vår undersøkelse analysere forholdstallet mellom revisjon og andre tjenester. Mer om dette i kapittel 4.

vurderinger når det gjelder habilitetsspørsmål knyttet til eventuelle tilleggstjenester. Grunlaget for Kredittilsynets vurdering på dette området er det dokumentasjonskrav som følger av revisorloven § 5-3 tredje ledd, om at revisor ved utføring av rådgivningsoppdrag skal kunne dokumentere oppdragets art, omfang og eventuell anbefaling. (...) En forutsetning for etterlevelse av kravet til uavhengighet og objektivitet er likevel at revisor skaffer seg oversikt over eventuelle rådgivningstjenester utført av samarbeidende selskaper, herunder oppdragets art, omfang, eventuelle anbefalinger og fakturert beløp.”

Vi ser her at både Kredittilsynet og revisor må vurdere revisors uavhengighet. Både ”art og omfang” må være med i vurderingen der *omfang* må tolkes som størrelsen på rådgivningshonoraret, som må sees i forhold til hvilken *type* rådgivning det er snakk om.

Som vi har vist i kapittel 2 offentliggjorde Kredittilsynet i 2003 en undersøkelse der de hadde sett på forholdet mellom revisjonshonorar og rådgivningshonorar for de fem store revisjonsselskapene (inkludert Andersen) for årene 2001 og 2002. For samtlige selskaper fant Kredittilsynet rådgivning som var i strid med lovgivningen. For et selskap fant de et tilfelle der rådgivningshonoraret var nesten 12 ganger høyere enn revisjonshonoraret. Kritikken var så sterk at revisjonsselskapet så seg nødt til å si fra seg revisjonsoppdraget. Det skal nevnes at all kritikken ikke var på grunn av for høye rådgivningshonorar. I ett tilfelle var det i forbindelse med implementering av et økonomisystem som var grunnlag for kritikk. I konklusjon fra Kredittilsynet het det (Dagens Næringsliv):

”Fordi revisjonsselskapet både hadde en forretningsmessig egeninteresse i å levere en bestemt type produkt og i etterkant benytte systemet i revisjon av selskapet gjorde at uavhengigheten og objektiviteten til (...) revisor ble satt i fare gjennom betydelig risiko for etterfølgende egenrevisjon”

Kredittilsynet sa seg svært kritisk til deler av revisjonsselskapenes rådgivningspraksis, og sier:

”Det kan konstateres et betydelig omfang og en stor variasjonsbredde av slike tjenester. Kredittilsynet mener at deler av den rådgivningsvirksomhet som har funnet sted har satt revisors objektivitet og uavhengighet i fare.”

Tallene som ble lagt til grunn for undersøkelsen gjaldt for årene 2001 og 2002. Det ble presisert fra Kredittilsynet at revisjonsselskapene i løpet av 2002 hadde foretatt flere omstruktureringer og endringer, herunder salg av konsulentselskaper, noe Kredittilsynet så på som positivt (Bellamy).

I et annet tilfelle fikk Helse Bergen kritikk for sin revisorbruk, hvor de hadde betalt sin eksterne revisor 14 ganger så mye i andre honorarer som i revisjonshonorar. Det skal nevnes at ca. halvparten av honorarer til andre tjenester var for ”andre revisjonstjenester”. I Riksrevisjonens rapport i denne saken heter det at:

”...det svekker allmennhetens tillit til ekstern revisors uavhengighet når honoraret til andre tjenester er 14 ganger større enn det ordinære revisjonshonoraret som i dette tilfellet.”

I NOU1997:9 kapittel 8 er det videre henvist til St.prp. nr. 1 (1991-1992) hvor det er omtalt enkelte konkrete saker for å underbygge behovet for ytterligere å styrke revisors uavhengighet. I den ene saken som blir trukket frem som eksempel utgjorde revisjonshonoraret ca. 1/3 av det samlede honorar. Det står videre at:

”Forholdet mellom honorar for rådgivning og honorar for revisjon kan, hvis ovennevnte er riktig, i seg selv bli et kriterium for vurdering av revisors uavhengighet ved kombinasjonen rådgivning/revisjon.”

Det kommer som vi tidligere har nevnt ikke noe konkret forholdstall ut av denne diskusjonen. Men det tyder klart på at et forholdstall på rundt to, altså dobbelt så mye rådgivningshonorar som revisjonshonorar, er i meste laget.

I diskusjonen om hvorvidt man skal sette en eksakt grense for rådgivningshonorar som for eksempel et forholdstall sier revisorutvalget følgende i NOU 1997:9:

”Det har vært drøftet om man skal begrense revisors rådgivningsvirksomhet ved f.eks. å sette en grense for hvor stort honoraret for rådgivning kan være i forhold til revisors samlede honorar fra vedkommende klient. Etter Utvalgets oppfatning bør det neppe fastsettes noen slik grense. Erfaringene fra andre land tyder ikke på at slike tiltak har gitt noen vesentlig effekt og fastsetting av slike grenseverdier synes ikke å være noe egnet middel.”

Det er også en diskusjon om hvorvidt man skal sette forskjellige grenser i forhold til hvor stor revisjonsklienten er. Kompetansen i små foretak er ofte mindre, og svært varierende, og det vil dermed være i det offentliges interesse at revisor her har adgang til å bidra med rådgivning i slike tilfeller, for å sikre en best mulig rapportering av årsregnskap og lignende. Utvalget mener på den annen side at det er flere faktorer som taler *for* rådgivning også for store selskaper:

- **”Vårt regelverk er så komplisert at selv store virksomheter, med relativt god kompetanse, ofte vil ha behov for ekspertbistand.**
- **Flere av de bekreftelsesoppgaver som gjennom lov er pålagt revisor, og som grenser mot rådgivning, (...) er ofte mest aktuelle i virksomheter som karakteriseres som store.”**

Et generelt forbud mot rådgivning vil derfor være svært vanskelig å praktisere, og dessuten neppe heller ønskelig. Utvalget uttalte også at det ikke var ønskelig med en regel som tillot rådgivning overfor små selskaper, men satte forbud mot tilsvarende rådgivning i større foretak. Enten bedriften er stor eller liten vil det være et visst behov for rådgivning fra revisors side. Utvalget sier dog videre at:

”I store virksomheter kan det imidlertid være aktuelt med ekstra stor aktsomhet og vekt på at uavhengighet «in appearance» er til stede.”

Vi ser at verken lover eller lovforarbeider gir et konkret svar på hva som menes med ”for mye” rådgivning. Selv om det gis veiledning, så har ikke revisor noe konkret forholdstall å forholde seg til. Det blir derfor opp til revisor i hver enkelt sak å ta opp til vurdering hva som er passende i forhold til oppdragets ”art og omfang”, slik at det ikke kan reises tvil om revisors uavhengighet i ettertid.

3.2.3 Avhengighet av én klient

§ 4-6 i Revisorloven reiser spørsmålet om revisors uavhengighet ut i fra et annet perspektiv, nemlig det som omhandler honorarer fra én enkelt klient eller kilde. Paragrafens ordlyd er som følger:

”Revisor skal påse at honoraret fra en klient, en gruppe samarbeidende klienter eller fra en og samme kilde ikke utgjør en så stor del av revisors samlede honorarer at det er egnet til å påvirke eller reise tvil om revisors uavhengighet og objektivitet.”

Honoraret fra én klient dreier seg her om det totale honoraret, dovs. inklusive honorar for eventuell skatterådgivning og andre ikke-revisjonstjenester. Dette må ikke bli for dominerende i forhold til revisors totale honorarer, da dette kan føre til et økonomisk avhengighetsforhold til en klient som kan svekke revisors uavhengighet og integritet. Bestemmelsen er en fanebestemmelse eller en ”vær varsom-regel” som er utformet etter mønster av de retningslinjer DnR har i sine uavhengighetsregler.

Det er heller ikke satt noen grense i denne paragrafen for hvor stor del av honoraret som kan komme fra en klient eller kilde. Internasjonalt ser vi imidlertid eksempler på at det opereres med slike grenser. I Storbritannia kreves det normalt at honoraret fra et (børsnotert) selskap

ikke overstiger 10 % av revisjonsfirmaets totale inntekter. Det er riktignok ikke noe direkte forbud mot dette, men det er sterkt frarådet (Beattie & Fearnley). Innføring av prosentgrense har også på dette området vært oppe til debatt i Norge. NOU 1997:9 sier imidlertid:

”Utvalget vil ikke foreslå at det innføres en prosentgrense i loven. Dette vil representere et oppfølgingsproblem for tilsynsmyndigheten samtidig som det vil skape en rekke tolkningsproblemer i praksis, for eksempel i situasjoner der revisor er revisor på deltid og har annet lønnet arbeid eller revisor kan sies å være økonomisk uavhengig grunnet sin formuesstilling slik at bortfall av et oppdrag, selv om han bare har for eksempel 3-4 klienter ikke betyr noe for han rent økonomisk. Med den næringsstruktur vi har, antar Utvalget dessuten at problemet er mindre hos oss enn i andre land hvor virksomhetene gjennomgående er større og hvert oppdrag følgelig betyr mer.

...

Utvalget mener at ønsket om å lage en håndfast regel som er synlig for omverdenen ikke er tilstrekkelig til å oppveie de ulemper en slik regel vil medføre. Etter Utvalgets oppfatning er det derfor bedre med en generell regel som knyttes til revisors aktsomhet å på dette området slik det er formulert i § 2-4 i god revisorskikk og som Utvalget foreslår tatt inni Revisorloven (§ 4-6).”

Dermed har vi altså en regel som presiserer at revisor har en aktsomhetsplikt i forhold til samlet honorar fra samme klient. Dette er et forhold som revisor selv må ta stilling til. Han må vurdere forholdet og vurdere om eventuelle forholdsregler er nødvendige. Honoraret kan imidlertid ikke utgjøre en så stor del at det er egnet til å påvirke eller reise tvil om revisors uavhengighet.

3.2.4 Likevel ingen trussel?

I flere av finansskandalene har kombinasjonen av revisjonsselskapenes revisjon av klientens årsregnskap og en omfattende utføring av rådgivning for revisjonsklienten vært fremtredende. Dette så vi bl.a. i Enron-skandalen⁷. Dette har, som vi har beskrevet i tidligere avsnitt i oppgaven, ført til begrensninger i revisors adgang til å utføre rådgivningstjenester. Fra USA kom Sarbanes-Oxley Act som nokså sterkt begrenser amerikanske revisors adgang til å utøve rådgivningstjenester for revisjonsklienten. Også i Norge har vi sett at det gjelder visse begrensninger på dette området gjennom revisorloven og tilhørende forskrifter.

At revisors rådgivning i en del tilfeller har fått et for stort omfang i forhold til den lovpliktige revisjon, må likevel ikke skygge for det faktum at revisors rådgivningsvirksomhet spiller en svært viktig rolle. Dette gjelder så vel for revisjonsklienten som andre klienter som betrakter revisor som en sentral rådgiver og ressursperson for sin virksomhet på en rekke betydningsfulle områder som regnskap, skatt og avgift mv. Cordt-Hansen (2003) sier følgende:

”Med sin utdanningsbakgrunn og erfaring vil revisor være en meget verdifull medspiller og rådgiver for en virksomhet. Revisor har også i utstrakt grad vært benyttet som rådgiver i vårt næringsliv. Spesielt i lokalmiljøene vil revisor ofte være den beste - og kanskje eneste kilde til hjelp. Det er neppe noen uenighet om den viktige rolle revisor spiller i denne sammenheng. Og fra næringslivet selv er det ofte en forventning om at revisor, som kanskje kjenner virksomheten best, skal bistå.”

Det er flere som har påpekt at revisors kjennskap til revisjonsklienten øker ved levering av rådgivningstjenester, og at man kan høste synergieffekter og stordriftsfordeler av en slik dobbeltrolle. I sin undersøkelse ”The Relation Between Auditors’ Fees for Non-Audit Services and Earnings Quality” påpeker Frankel m. fl. at flere faktorer viser at revisors

⁷ Andersen hadde et samlet honorar fra Enron på ca USD 52 mill det siste året de reviderte selskapet, og av dette skrev USD 27 mill seg fra andre oppdrag enn revisjon.

uavhengighet ikke er påvirket av størrelse på rådgivningshonoraret. De legger vekt på følgende institusjonelle faktorer (Frankel m. fl.):

- 1. Revisor har et sterkt incentiv til å levere god revisjonskvalitet pga muligheten for sanksjoner i form av erstatningssøksmål**
- 2. Det foreligger ingen bevis for at høye rådgivningshonorarer svekker revisor uavhengighet**
- 3. Potensielle investorer virker ikke å bry seg om størrelsen på rådgivningshonoraret**
- 4. Forsikringselskaper øker ikke forsikringspremier for selskaper med høye rådgivningshonorarer fra revisor**

Denne undersøkelsen ble foretatt før de store revisjonsskandalene, og som vi har vist tidligere i oppgaven har det vært en rivende internasjonal utvikling i regelverket om revisors uavhengighet de siste årene. Det er derfor usikkert om Frankel ville kommet frem til samme konklusjoner i dag.

Det er imidlertid flere som fremdeles mener at revisors uavhengighet ikke tar skade av at revisor opptrer som konsulent for sine revisjonsklienter. Tidligere sjef for Arthur Andersen Norge, nå viseadministrerende direktør i Ernst & Young, Erik Mamelund uttalte følgende i Dagens Næringsliv etter Enron-skandalen (Dagens Næringsliv 06.06.02):

”Revisjonsselskapene kan ikke overleve på revisjon alene. En blanding av revisjon og rådgivning er nødvendig for å opprettholde en tilfredsstillende kvalitet i bransjen.

Det er mange aktører i bransjen, og alle er veldig opptatte av å konkurrere på pris. Med den sterke priskonkurransen og mange anbudskonkurranser blir det den som byr lavest som vinner frem. Dette er ofte aktører som har regnet feil i anbudet. Det gjør at hele bransjen blir ulønnsom.

Rådgivningsoppdrag er viktig for å oppnå den nødvendige kompetansen for å drive revisjon av store selskaper.”

Det fremgår ikke av denne artikkelen om Mamelund mener rådgivning av revisjonsklienter eller rene rådgivningsklienter. Det er likevel ingen tvil om at hovedbudskapet til Mamelund er at revisor øker sin kompetanse ved å drive rådgivning i tillegg til revisjon og at denne dobbeltrollen øker kvaliteten i bransjen.

Som tidligere nevnt har flere revisjonsselskaper solgt eller avviklet sine rådgivningsenheter for å svare på kritikken om uavhengighet. De senere år har vi imidlertid sett en utvikling der revisjonsselskapene igjen bygger opp egne konsulentavdelinger. Forskjellen fra tidligere er at disse avdelingene nå *kun* tjener det såkalte channel 2-markedet, dvs. ikke-revisjonsklienter. Revisjonsselskapene vil bare i lav skala drive rådgivning overfor channel 1-markedet, altså revisjonsklientene. Erik Mamelund ser ikke noe grunn til at Ernst & Youngs rådgivningsavdeling skal svekke revisors uavhengighet, verken faktisk eller tilsynelatende (Mamelund). Spørsmålet som kan stilles er imidlertid om opplyste tredjeparter vil oppfatte dagens rådgivningsavdeling annerledes enn Ernst & Youngs tidligere konsulentavdeling som ble solgt til Cap Gemini i år 2000 nettopp for å unngå inhabilitetsspørsmål.

4 Undersøkelsen

Vi skal i dette kapitlet ta for oss selve undersøkelsen. Vi vil først beskrive fremgangsmåten vi har brukt til å samle inn tallmateriale, og hvilke forutsetninger vi har tatt. Vi vil deretter presentere tallmaterialet, og kommentere resultatet. Vi vil også kommentere enkelte resultater som skiller seg ut, og eksempler på god og dårlig rapportering. Avslutningsvis vil vi sammenligne våre funn med tidligere undersøkelser på området.

4.1 Om selve undersøkelsen

Vi har tatt for oss selskapene som er notert på Hovedlisten på Oslo Børs pr. 1.januar 2006. Det er derfor ikke alle selskapene som er notert på Oslo Børs pr. dags dato som er med i undersøkelsen. Dette skyldes da at de er notert på Oslo Børs i løpet av 2006. Hvilke selskaper dette gjelder er beskrevet i Vedlegg 2 ”Kommentarer til tallmaterialet”.

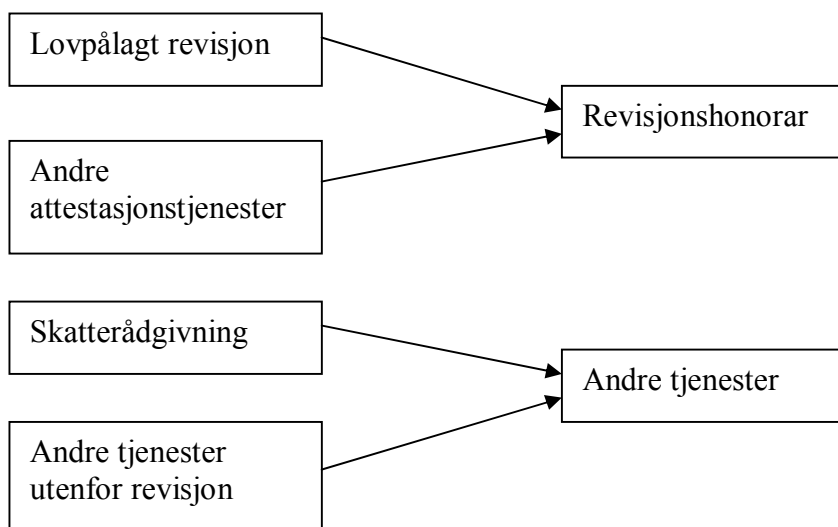
Vi har sett på selskapenes honorar til revisor for regnskapsårene 2002 til 2005. Dette har vi gjort for samtlige selskaper, inkludert de som har blitt børsnotert i løpet av denne perioden. Av ulike årsaker fant vi ikke alle tallene for samtlige selskaper. Dette er kommentert under kapittel 4.2 og i Vedlegg 2 ”Kommentarer til tallmaterialet”.

Vi har overveiende brukt selskapenes hjemmesider for å finne årsregnskapene. I tillegg har vi brukt kilder som Oslo Børs, dn.no, Hugin, Newsweb og Norges Handelshøyskoles arkiv for årsregnskap. Vi har i denne undersøkelsen tatt utgangspunkt i en tidligere utredning skrevet av Langås våren 2003. Han tok i sin utredning utgangspunkt i de primærnoterte selskapene på Oslo Børs pr 1. januar 2003. Vi har valgt å ta utgangspunkt i den samme listen, men for selskapene notert pr 1. januar 2006. Selskapene er for en stor del de samme på Hovedlisten i dag, med noen unntak. Vi har funnet våre egne tall for 2002. Dette har vi gjort både fordi det finnes en del nye selskaper, men også fordi debatten rundt regnskapslovgivningen og de nye spesifikasjonskravene har gjort regnskapsinformasjonen mer brukervennlig. Det er derfor lettere for oss i dag å si hvilke undergrupper honorar betalt til revisor skal klassifiseres i enn hva tilfelle var for 4 år siden. Vi har derfor andre tall, og også bedre forutsetninger for

klassifisering av våre tall enn Langås. Vi vil derfor ikke foreta noen sammenligning med Langås sin undersøkelse.

Selskapene på SMB-listen (Små- og mellomstore bedrifter) er ikke tatt med i denne undersøkelsen. Disse er ikke med fordi regnskapsinformasjonen ikke er fullt så tilgjengelig som for selskapene på Hovedlisten. Selskapene på Hovedlisten har generelt sett også større allmenn interesse enn selskapene på SMB-listen. Det er i tillegg naturlig å velge et utvalg der man finner de største selskapene, da dette vil gi et riktigere bilde av det totale markedet. Utvalget består i 2005 av 86 selskaper, noe som vi anser som tilstrekkelig for å se på børsnoterte selskapers praksis for rapportering av honorarer betalt til revisor.

I vår undersøkelse har vi valgt å dele honorar betalt til revisor opp i ”Revisjonshonorar” og ”Andre tjenester” til tross for at lovgivningen nå (fra 1. juli 2005) pålegger selskapene å dele honorar til revisor opp i fire undergrupper jf. Regnskapsloven § 7-31a (se kapittel 3). Der dette ikke var gjort direkte i årsregnskapet foretok vi inndelingen ved å sammenholde de rapporterte tallene og oppdelingen skissert i DnRS sirkulære 2006-6 (se vedlegg 1), og derfra inn i de to nevnte undergruppene. For de selskapene som har begynt å følge det nye regelverket har vi valgt å gjøre følgende inndeling:

”Lovpålagt revisjon” og ”andre attestasjonstjenester” klassifiserer vi som ”revisjonshonorar”, mens ”skatterådgivning” og ”andre tjenester utenfor revisjonen” er klassifisert som ”andre tjenester”. Se for øvrig diskusjon under kapittel 3.1.2.2. Av tjenester som revisor utfører som ikke kan klassifiseres som revisjon har vi for eksempel: avtalte kontrollhandlinger, kvalifisert

utarbeidelse av økonomisk informasjon, utarbeidelse av dokumenter til ligningsmyndigheter (= skatterådgivning), ledelsesrådgivning samt annen rådgivning.

Grunnen til at vi har valgt å dele honorarer betalt til revisor inn i bare to undergrupper er at den nye lovgivningen ikke ble gjort gjeldende før 1. juli 2005. For å få et riktigere og mer sammenlignbart bilde av utviklingen de siste fire årene har vi derfor valgt å dele inn i forhold til den tidligere praksisen. Vi føler at vår inndeling gir et riktig bilde på hva som er revisjonstjenester og hva som er rådgivningstjenester. Det skal imidlertid understrekes at en slik inndeling alltid vil være subjektiv og at det kan være tilfeller der det er tvil om hva som er riktig.

Et begrep som har vært vanskelig å klassifisere er ”teknisk regnskapsbistand” kontra ”hjelp i forbindelse med IFRS-konverteringen”. ”Teknisk regnskapsbistand” defineres som lovpålagt revisjon i DnRS sirkulære 2006-6 (Vedlegg 1). Vi har valgt å se på hjelp i forbindelse med IFRS-konverteringen som teknisk regnskapsbistand og derfor klassifisert begge som lovpålagt revisjon. Alternativt kunne dette blitt klassifisert som ”andre tjenester utenfor revisjon” og herunder ”rådgivning til klienten slik at årsregnskapet skal kunne avlegges i samsvar med lovgivningens krav” (se kapittel 3.1.2.2). For de få selskapene dette gjelder er det kommentert i Vedlegg 2 ”Kommentarer til tallmaterialet”.

De aller fleste selskapene på Hovedlisten har relativt lik rapporteringspraksis fordi de rapporterer i henhold til norske lover og regler. Enkelte av selskapene er primærnotert på utenlandske børser. Disse selskapene rapporterer honorarene betalt til revisor annerledes, eller de rapporterer dem ikke i det hele tatt. Reglene på dette området er komplekse. I følge Oslo Børs vil utenlandske selskaper notert hos dem i utgangspunktet være underlagt reguleringen som gjelder i det landet man er primærnotert. Oslo Børs har ingen egne krav om opplysninger om revisjonshonorar. Sekundærnoterte selskaper vil altså i utgangspunktet være underlagt reguleringen på sin primærbørs (Braarud). Et eksempel er Royal Caribbean Cruises (RCCL) som ikke spesifiserer revisjonshonoraret i sine regnskaper. RCCL er primærnotert på New York Stock Exchange (NYSE). De er derfor ikke underlagt de norske reglene på området. I vår undersøkelse finnes det noen få selskaper i denne kategorien hvor det er problematisk å fremskaffe spesifiserte tall for revisjonshonorar. Disse selskapene er utelatt fra vårt tallmateriale. Fordi dette gjelder kun et fåtall selskaper anser vi at det ikke har signifikant betydning for våre konklusjoner.

Noen av selskapene på Hovedlisten har fulgt den nye lovgivningen om spesifikasjon av revisjonshonorar i flere år allerede (eksempel: Petroleum Geo-Services), mens noen selskaper ennå ikke har gjort dette (eksempel: Crew Gold Corporation). Et eksempel fra hvert av disse selskapene har vi lagt i Vedlegg 3 "Eksempler på god og dårlig rapportering", for å illustrere hvilke forskjeller det finnes med hensyn til rapporteringspraksis.

Vi har observert at det er en positiv utvikling med hensyn til rapporteringspraksisen fra 2002 til 2005, spesielt etter regelendringen i 2005. Eksempler på dette finner vi hos Ekornes og Hafslund. For årene 2002 til 2004 rapporteres honorarer betalt til revisor i to grupper: "Revisjonshonorar" og "Revisjonsbeslektede tjenester"/"Annen revisjonsmessig bistand". I 2005 følges de nye reglene med oppdeling i fire undergrupper. Vi ser at det da rapporteres andre kostnader utenom revisjon. Grunnen til at disse selskapene rapporterer null kroner i andre tjenester i de første årene *kan* skyldes upresis rapporteringspraksis (se vedlegg 4). I enkelte tilfeller kan vi derfor konkludere med at de nye reglene vil bidra til en mer oversiktlig og brukervennlig rapportering.

Et annet eksempel ser vi hos Domstein (se vedlegg 4). Før innføring av nye rapporteringsregler oppgav de andre honorarer til revisor som "revisjonsrelaterte tjenester", mens de etter innføringen kaller denne posten for "annen regnskapsmessig bistand" eller "other consulting fees". Dette resulterte i at før rapporteringspraksisen ble endret gikk alle honorarer betalt til revisor inn i posten "revisjonshonorarer", mens de nå fordeles mellom revisjon og andre tjenester.

Ved hjelp av tallene rapportert i årsregnskapene til selskapene har vi beregnet forholdstallet "andre tjenester" dividert på "revisjonshonorar", som fremkommer som et desimaltall. Et forholdstall høyere enn 1 indikerer da at selskapet har betalt mer for "andre tjenester" enn for "revisjonstjenester" i de ulike regnskapsårene. Tallmaterialet viser også hvor mye "andre tjenester" utgjør i prosent av "totale honorarer" (med betegnelsen "totalt" i tallmaterialet) betalt til revisor. Dersom dette tallet er over 50 prosent betyr det at selskapet har betalt mer for andre tjenester enn for revisjon. Dette tallet gir da følgelig ikke noen ny informasjon i forhold til det andre forholdstallet, men er tatt med for illustrasjonens skyld. Vi har beregnet både vektet og uvektet gjennomsnitt av forholdstall. Vektingen er gjort på bakgrunn av betalte

honorarer. Fordelen med vekting er at de største selskapene, som står for en overveiende del av honorarene også teller mest ved beregningen.

Revisorloven § 4-7 med forskrifter sier at samarbeidende selskaper skal sees under ett med revisjonsselskapet i forhold til kapittelet om uavhengighet i revisorloven. Det betyr at honorarene fra disse selskapene skal inngå i honorarer som skal spesifiseres, både når det gjelder ”lovpålagt revisjon”, ”andre attestasjonstjenester”, ”skatterådgivning” og ”andre tjenester utenfor revisjon”. Det betyr igjen at for konsernregnskapet skal alle honorarer til revisor i datterselskaper være med, selv om disse revideres av annen enn konsernrevisor. I vår oppgave er det altså tallene for konsernene som helhet som er med, inkludert morselskap og datterselskap, da det er dette selskapene rapporterer.

Et illustrerende eksempel er Norsk Hydro som er et meget stort multinasjonalt selskap. Norsk Hydro hadde i 2005 en omsetning på over 174 milliarder kroner, og benytter seg av flere forskjellige revisjonsselskap for sine datterselskap i utlandet. I årsrapporten til Hydro kan vi lese følgende:

”Deloitte statsautoriserte revisorer AS (Deloitte) er revisor for Norsk Hydro ASA og de norske datterselskapene. Deloitte reviderer majoriteten av konsernets datterselskaper. Enkelte datterselskaper er revidert av Ernst & Young og andre selskaper.”

I tilfeller som dette har vi summert beløpene for datterselskapene, og benyttet oss av totaltallene for konsernet som helhet. Som revisor har vi oppgitt konsernrevisor (her: Deloitte), selv om flere av de utenlandske datterselskapene revideres av andre revisjonsselskap (her: Ernst & Young og andre). I tallmateriale vårt vil det derfor for Norsk Hydro være oppgitt Deloitte som revisor selv om ikke hele beløpet betalt til revisor⁸ er betalt akkurat til dette revisjonsselskapet. Hadde dette vært tilfelle, ville Deloittes tilsynelatende uavhengighet (uavhengighet in appearance) kunne blitt mistenkeliggjort i forhold til Revisorlovens § 4-6 om honorarer betalt fra én klient. Norsk Hydro er imidlertid et særegent eksempel i norsk sammenheng i og med at dette er Norges største selskap med mange

⁸ I 2005 betalte Norsk Hydro over 90 millioner kroner i honorarer til revisor. Noten ”Honorarer til ekstern revisor” er lagt ved oppgaven. Se vedlegg 5.

forskjellige forretningsområder rundt i verden. Vi har derfor gjort en separat beregning, der de tallene for Norsk Hydro som går til Deloitte i utlandet samt andre revisjonsselskap, er ekskludert. Grunnen til at dette kun er gjort for Norsk Hydro er at andre selskaper ikke spesifiserer utenlandske honorarer og honorarer til andre enn konsernrevisor. Denne analysen finnes under kapittel 4.4 ”Resultater fra tallmaterialet”.

I kjølvannet av Kredittilsynets rundskriv 23/2003 gjennomførte en rekke revisjonsselskaper en omstrukturering av sine virksomheter (Bellamy). Blant annet ble tilknyttet advokatvirksomhet skilt ut i egne divisjoner. Slik skulle revisorer fremstå som mer uavhengige enn tidligere gjennom det faktum at levert rådgivning fra advokater ikke skulle bli sammenblandet med revisjonsvirksomheten. Enkelte selskaper (for eksempel Sinvest) rapporterer at noe av honoraret betalt til revisor går til samarbeidende advokatfirma. For de som har spesifisert hvor mye dette utgjør, har vi skilt ut disse honorarene i vårt tallmateriale.

Vi har også sammenlignet forholdstallene mellom de fire store revisjonsselskapene, samt en gruppe med andre revisorer (kalt ”andre” i tallmaterialet). De fire store (Deloitte, Ernst & Young, KPMG og PricewaterhouseCoopers) har i denne sammenheng størst allmenn interesse, da de i 2005 stod for 99,47 % av den totale omsetningen hva gjelder honorarer betalt til revisor fra selskapene i vår undersøkelse.

4.2 Andre forutsetninger

Som vi allerede har nevnt har vi for flesteparten av selskapene funnet beløpene betalt til revisor på selskapenes respektive hjemmesider. Vi har valgt denne løsningen både av hensyn til tidsbruk og at vi for en overveiende stor del av selskapene fant den informasjonen vi trengte akkurat her. En alternativ metode hadde vært å sende ut spørreskjema, slik det ofte er vanlig å gjøre i internasjonale undersøkelser. En slik metode viser seg derimot ofte å gi en lav responsrate, og ville heller ikke gitt noe særlig mer nyttig informasjon i forhold til de tilgjengelige årsregnskapene. Tallene ville også vært mer usikre i og med at noen selskaper kunne av ulike grunner hatt incentiver til å oppgi uriktige tall. En fordel ville vært at vi kunne fått inn mer nøyaktige tall, men de nye lovreglene, med oppdeling av honorar til revisor i fire undergrupper, bidrar til at denne fordelene mer eller mindre viskes ut.

Av ulike årsaker har vi ikke vært i stand til å oppdrive tallene for revisjonshonorar fra samtlige selskaper. Disse årsakene har vi oppsummert under:

- Aker-gruppen gikk i 2004 gjennom en omfattende restrukturering. Selv om det finnes tall fra tidligere enn 2004 for ulike selskaper i Aker- og/eller Kværner-familien har vi ikke tatt med disse i undersøkelsen fordi dette ikke vil gi sammenlignbare tall. Konserntallene for Aker ASA inneholder også tallene for Aker Kværner og Aker Yards. Vi har derfor trukket ut disse fra tallene for Aker ASA fordi Kværner og Yards står med egne tall i undersøkelsen. For informasjon angående restruktureringen, se Vedlegg 2 ”Kommentarer til tallmaterialet”.
- Grenland Group ble notert på Oslo Børs 12. desember 2005. 24. september 2004 inngikk HitecVision AS og Grenland Offshore en avtale om å fusjonere til selskapet Grenland Group AS. Det finnes derfor ingen årsregnskaper for årene før 2004.
- Årsrapportene for Imarex for årene 2004 og 2005 fant vi på selskapets hjemmeside. Regnskapet for 2003 har vi fått tilsendt fra selskapet. Regnskapet for 2002 har ikke vært mulig å oppdrive.
- Polimoon ble stiftet 23. november 2004. Derfor eksisterer det ingen tall fra før 2004.
- 2002-tallene for Rieber & Søn, Steen & Strøm og Stolt-Nielsen har ikke vært mulig å oppdrive, verken på selskapets hjemmeside eller gjennom kontakt med selskapet.
- Siem Offshore ble etablert i 2005. Derfor eksisterer det bare regnskap fra 1. juli 2005.
- En del av selskapene er registrert på utenlandske børser i tillegg til Oslo Børs. De rapporterer ofte regnskapene i form av det internasjonale 20-F-skjema. Vi har hatt erfaring med at disse selskapenes regnskaper, dog ikke alle, er mindre brukervennlige og oversiktlige enn de norske. For noen selskaper har det derfor vært vanskelig å spesifisere honorarene betalt til revisor (se diskusjon under pkt. 4.1). For nærmere spesifisering henviser vi til Vedlegg 2 ”Kommentarer til tallmateriale”.

- Med unntak av to selskap (Consafe Offshore og Stolt-Nielsen⁹) har samtlige av de undersøkte selskapene regnskapsår lik kalenderår i perioden. Vi har valgt å sette året 1. juni/1. juli 2004 til 31. mai/30. juni 2005 i raden for året 2005. For disse selskapene har vi benyttet gjennomsnittlig valutakurs for det aktuelle regnskapsåret.
- Royal Caribbean Cruises og Vizrt spesifiserer ikke revisjonshonoraret i sine regnskaper (se diskusjon under pkt. 4.1).

Disse problemene antas ikke å ha noen signifikant betydning for undersøkelsen.

Noen av selskapene rapporterer regnskapstall i andre valuta enn NOK. Disse tallene har vi konvertert til NOK, ved hjelp av gjennomsnittskursen for det gjeldende år. Dette påvirker ikke forholdstallene for det enkelte selskap, men er nødvendig for alle de aggregerte størrelsene. Der vi har konvertert til norske kroner er det kommentert i Vedlegg 2 ”Kommentarer til tallmaterialet”. Vi har brukt følgende gjennomsnittlige valutakurser (Norges Bank):

	2002	2003	2004	2005
Britiske pund	11,9460	11,5670	12,3400	11,7110
Amerikanske dollar	7,9702	7,0824	6,7372	6,4450
Euro	7,5073	8,0039	8,3715	8,0073
Svenske kroner	0,8196	0,8774	0,9174	0,8630

4.3 Presentasjon av tallmaterialet

På de neste 13 sidene følger det fullstendige tallmaterialet for selskapene i undersøkelsen.

⁹ Consafe Offshore opererer med regnskapsår fra 1/7 til 30/6, mens Stolt-Nielsen har regnskapsår fra 1/6 til 31/5.

	<u>År</u>	<u>Revisor</u>	<u>Revisjonshonorar</u>	<u>Andre tjenester</u>	<u>Totalt</u>	<u>Andre i %</u>	<u>Andre/Revision</u>
Adresseavisen	2002	Deloitte	631 000	55 000	686 000	8,02 %	0,087
	2003	Deloitte	615 000	41 000	656 000	6,25 %	0,067
	2004	Deloitte	535 000	130 000	665 000	19,55 %	0,243
	2005	Deloitte	636 000	199 000	835 000	23,83 %	0,313
Acta Holding	2002	Deloitte	1 090 000	908 000	1 998 000	45,45 %	0,833
	2003	Deloitte	646 000	499 000	1 145 000	43,58 %	0,772
	2004	Deloitte	384 000	269 000	653 000	41,19 %	0,701
	2005	Deloitte	414 000	280 000	694 000	40,35 %	0,676
Acergy	2002	Deloitte	25 504 640	0	25 504 640	0,00 %	0,000
	2003	Deloitte	22 663 680	0	22 663 680	0,00 %	0,000
	2004	Deloitte	22 232 760	1 347 440	23 580 200	5,71 %	0,061
	2005	Deloitte	24 491 000	1 933 500	26 424 500	7,32 %	0,079
Arendals Fossekompani	2002	KPMG	309 000	366 000	675 000	54,22 %	1,184
	2003	KPMG	305 000	456 000	761 000	59,92 %	1,495
	2004	KPMG	519 000	419 000	938 000	44,67 %	0,807
	2005	KPMG	465 000	284 000	749 000	37,92 %	0,611
Aker	2002						
	2003						
	2004	KPMG	15 412 000	1 966 000	17 378 000	11,31 %	0,128
	2005	KPMG	9 971 000	4 662 000	14 633 000	31,86 %	0,468
Aker Kværner	2002						
	2003						
	2004	KPMG	19 800 000	8 800 000	28 600 000	30,77 %	0,444
	2005	KPMG	23 800 000	5 500 000	29 300 000	18,77 %	0,231
Aker Yards	2002						
	2003						
	2004	E&Y	5 369 000	8 338 000	13 707 000	60,83 %	1,553
	2005	E&Y	6 229 000	2 838 000	9 067 000	31,30 %	0,456
Axis-Shield	2002	PWC	1 552 980	298 650	1 851 630	16,13 %	0,192
	2003	PWC	1 804 452	289 175	2 093 627	13,81 %	0,160
	2004	PWC	2 529 700	567 640	3 097 340	18,33 %	0,224
	2005	PWC	2 787 218	550 417	3 337 635	16,49 %	0,197

	<u>År</u>	<u>Revisor</u>	<u>Revisjonshonorar</u>	<u>Andre tjenester</u>	<u>Totalt</u>	<u>Andre i %</u>	<u>Andre/Revisjon</u>
Andvord Tybring-Gjedde	2002	E&Y	2 100 000	2 200 000	4 300 000	51,16 %	1,048
	2003	PWC	1 000 000	300 000	1 300 000	23,08 %	0,300
	2004	PWC	1 000 000	300 000	1 300 000	23,08 %	0,300
	2005	PWC	1 200 000	900 000	2 100 000	42,86 %	0,750
Bonheur	2002	KPMG	1 162 000	641 000	1 803 000	35,55 %	0,552
	2003	KPMG	1 361 000	642 000	2 003 000	32,05 %	0,472
	2004	KPMG	1 001 000	593 000	1 594 000	37,20 %	0,592
	2005	KPMG	866 000	694 000	1 560 000	44,49 %	0,801
Cermaq	2002	E&Y	5 448 000	2 893 000	8 341 000	34,68 %	0,531
	2003	E&Y	2 926 000	1 772 000	4 698 000	37,72 %	0,606
	2004	E&Y	3 828 000	3 150 000	6 978 000	45,14 %	0,823
	2005	E&Y	4 269 000	1 858 000	6 127 000	30,32 %	0,435
Consafe Offshore	2002	PWC	6 557	0	6 557	0,00 %	0,000
	2003	PWC	6 364	0	6 364	0,00 %	0,000
	2004	PWC	7 179	0	7 179	0,00 %	0,000
	2005	PWC	157 565	212 758	370 323	57,45 %	1,350
DnB NOR	2002	PWC	8 699 000	1 157 000	9 856 000	11,74 %	0,133
	2003	PWC	7 085 000	609 000	7 694 000	7,92 %	0,086
	2004	PWC	8 759 000	2 668 000	11 427 000	23,35 %	0,305
	2005	PWC	9 794 000	3 996 000	13 790 000	28,98 %	0,408
DNO	2002	E&Y	3 053 000	1 052 000	4 105 000	25,63 %	0,345
	2003	E&Y	7 690 000	3 410 000	11 100 000	30,72 %	0,443
	2004	E&Y	2 217 000	1 321 000	3 538 000	37,34 %	0,596
	2005	E&Y	1 077 000	1 186 000	2 263 000	52,41 %	1,101
DOF	2002	PWC	464 000	120 000	584 000	20,55 %	0,259
	2003	PWC	599 000	281 000	880 000	31,93 %	0,469
	2004	PWC	901 000	150 000	1 051 000	14,27 %	0,166
	2005	PWC	1 326 000	1 876 000	3 202 000	58,59 %	1,415
Domstein	2002	Deloitte	1 530 284	0	1 530 284	0,00 %	0,000
	2003	Deloitte	1 224 363	0	1 224 363	0,00 %	0,000
	2004	Deloitte	1 474 861	0	1 474 861	0,00 %	0,000
	2005	Deloitte	1 060 000	680 000	1 740 000	39,08 %	0,642

	<u>År</u>	<u>Revisor</u>	<u>Revisjonshonorar</u>	<u>Andre tjenester</u>	<u>Totalt</u>	<u>Andre i %</u>	<u>Andre/Revisjon</u>
EDB Business Partner	2002	E&Y	4 179 000	139 000	4 318 000	3,22 %	0,033
	2003	E&Y	4 628 000	619 000	5 247 000	11,80 %	0,134
	2004	E&Y	5 236 000	1 183 000	6 419 000	18,43 %	0,226
	2005	E&Y	3 288 000	669 000	3 957 000	16,91 %	0,203
Eidesvik Offshore	2002	PWC	319 450	358 670	678 120	52,89 %	1,123
	2003	PWC	323 125	448 875	772 000	58,14 %	1,389
	2004	PWC	230 000	439 000	669 000	65,62 %	1,909
	2005	PWC	559 000	563 000	1 122 000	50,18 %	1,007
Ekornes	2002	KPMG	2 704 000	0	2 704 000	0,00 %	0,000
	2003	KPMG	3 282 000	0	3 282 000	0,00 %	0,000
	2004	KPMG	3 617 000	0	3 617 000	0,00 %	0,000
	2005	KPMG	2 705 000	741 000	3 446 000	21,50 %	0,274
Eltek	2002	PWC	1 644 000	367 000	2 011 000	18,25 %	0,223
	2003	PWC	1 560 000	631 000	2 191 000	28,80 %	0,404
	2004	PWC	1 702 000	695 000	2 397 000	28,99 %	0,408
	2005	PWC	2 603 000	604 000	3 207 000	18,83 %	0,232
Ementor	2002	PWC	5 372 000	3 896 000	9 268 000	42,04 %	0,725
	2003	PWC	3 406 000	2 839 000	6 245 000	45,46 %	0,834
	2004	PWC	5 229 000	1 100 000	6 329 000	17,38 %	0,210
	2005	PWC	1 060 430	485 384	1 545 814	31,40 %	0,458
Expert ASA	2002	Kjelstrup & Wiggen	2 437 000	1 841 000	4 278 000	43,03 %	0,755
	2003	Kjelstrup & Wiggen	1 436 000	768 000	2 204 000	34,85 %	0,535
	2004	Kjelstrup & Wiggen	1 687 000	1 377 000	3 064 000	44,94 %	0,816
	2005	KPMG	3 334 000	2 694 000	6 028 000	44,69 %	0,808
Farstad Shipping	2002	E&Y	472 500	122 000	594 500	20,52 %	0,258
	2003	E&Y	450 000	280 000	730 000	38,36 %	0,622
	2004	E&Y	680 000	346 000	1 026 000	33,72 %	0,509
	2005	E&Y	1 105 000	606 000	1 711 000	35,42 %	0,548
Fast Search & Transfer	2002	Deloitte	2 102 000	154 000	2 256 000	6,83 %	0,073
	2003	Deloitte	2 182 730	1 164 083	3 346 813	34,78 %	0,533
	2004	Deloitte	1 886 275	746 098	2 632 372	28,34 %	0,396
	2005	Deloitte	1 933 500	1 405 010	3 338 510	42,08 %	0,727

	<u>År</u>	<u>Revisor</u>	<u>Revisjonshonorar</u>	<u>Andre tjenester</u>	<u>Totalt</u>	<u>Andre i %</u>	<u>Andre/Revisjon</u>
Fjord Seafood	2002	KPMG	9 768 000	9 077 000	18 845 000	48,17 %	0,929
	2003	KPMG	8 415 000	917 000	9 332 000	9,83 %	0,109
	2004	KPMG	6 882 000	881 000	7 763 000	11,35 %	0,128
	2005	KPMG	6 213 665	520 475	6 734 139	7,73 %	0,084
Fred. Olsen Energy	2002	KPMG	2 894 000	4 158 000	7 052 000	58,96 %	1,437
	2003	KPMG	2 237 000	2 630 000	4 867 000	54,04 %	1,176
	2004	KPMG	3 073 000	1 323 000	4 396 000	30,10 %	0,431
	2005	KPMG	3 730 000	999 000	4 729 000	21,12 %	0,268
Frontline	2002	PWC	9 229 523	523 052	9 752 576	5,36 %	0,057
	2003	PWC	10 545 694	269 131	10 814 825	2,49 %	0,026
	2004	PWC	19 086 488	154 956	19 241 443	0,81 %	0,008
	2005	PWC	14 920 175	25 780	14 945 955	0,17 %	0,002
Fesil	2002	PWC	1 021 000	382 000	1 403 000	27,23 %	0,374
	2003	PWC	995 000	769 000	1 764 000	43,59 %	0,773
	2004	PWC	962 000	565 000	1 527 000	37,00 %	0,587
	2005	PWC	769 000	727 000	1 496 000	48,60 %	0,945
Bergesen Worldwide Gas	2002	E&Y	3 315 603	191 285	3 506 888	5,45 %	0,058
	2003	E&Y	3 335 810	141 648	3 477 458	4,07 %	0,042
	2004	E&Y	3 206 907	505 290	3 712 197	13,61 %	0,158
	2005	E&Y	2 764 905	534 935	3 299 840	16,21 %	0,193
Grenland Group	2002						
	2003						
	2004	E&Y	710 000	438 000	1 148 000	38,15 %	0,617
	2005	E&Y	1 204 000	390 000	1 594 000	24,47 %	0,324
Gresvig	2002	Deloitte	885 000	218 000	1 103 000	19,76 %	0,246
	2003	Deloitte	699 000	50 000	749 000	6,68 %	0,072
	2004	Deloitte	1 040 000	121 000	1 161 000	10,42 %	0,116
	2005	Deloitte	930 500	175 000	1 105 500	15,83 %	0,188
Ganger Rolf	2002	KPMG	1 182 000	641 000	1 823 000	35,16 %	0,542
	2003	KPMG	1 455 000	625 000	2 080 000	30,05 %	0,430
	2004	KPMG	1 001 000	593 000	1 594 000	37,20 %	0,592
	2005	KPMG	872 000	694 000	1 566 000	44,32 %	0,796

	<u>År</u>	<u>Revisor</u>	<u>Revisjonshonorar</u>	<u>Andre tjenester</u>	<u>Totalt</u>	<u>Andre i %</u>	<u>Andre/Revisjon</u>
Gyldendal	2002	Noraudit	1 150 000	570 000	1 720 000	33,14 %	0,496
	2003	Noraudit	1 003 000	548 000	1 551 000	35,33 %	0,546
	2004	Noraudit	931 000	490 000	1 421 000	34,48 %	0,526
	2005	Noraudit	1 402 000	402 000	1 804 000	22,28 %	0,287
Hafslund	2002	PWC	9 000 000	0	9 000 000	0,00 %	0,000
	2003	PWC	8 900 000	0	8 900 000	0,00 %	0,000
	2004	PWC	8 600 000	0	8 600 000	0,00 %	0,000
	2005	PWC	3 800 000	2 500 000	6 300 000	39,68 %	0,658
Imarex	2002						
	2003	Abrahamsen, Valvik & Co	62 671	50 226	112 897	44,49 %	0,801
	2004	Abrahamsen, Valvik & Co	94 000	37 000	131 000	28,24 %	0,394
	2005	Abrahamsen, Valvik & Co	151 000	31 000	182 000	17,03 %	0,205
I.M. Skaugen	2002	E&Y	2 088 192	693 407	2 781 600	24,93 %	0,332
	2003	E&Y	2 174 297	913 630	3 087 926	29,59 %	0,420
	2004	E&Y	1 475 447	229 065	1 704 512	13,44 %	0,155
	2005	E&Y	1 688 590	650 945	2 339 535	27,82 %	0,385
Itera Consulting Group	2002	KPMG	1 279 000	0	1 279 000	0,00 %	0,000
	2003	KPMG	967 000	0	967 000	0,00 %	0,000
	2004	KPMG	856 000	0	856 000	0,00 %	0,000
	2005	KPMG	609 000	0	609 000	0,00 %	0,000
Jinhui Shipping and Transport	2002	Moores Rowland Mazars	390 540	0	390 540	0,00 %	0,000
	2003	Moores Rowland Mazars	332 873	0	332 873	0,00 %	0,000
	2004	Moores Rowland Mazars	451 392	0	451 392	0,00 %	0,000
	2005	Moores Rowland Mazars	476 930	0	476 930	0,00 %	0,000
Kongsberg Gruppen	2002	E&Y	6 829 000	4 584 000	11 413 000	40,16 %	0,671
	2003	E&Y	8 877 000	2 308 000	11 185 000	20,63 %	0,260
	2004	E&Y	9 003 000	2 867 000	11 870 000	24,15 %	0,318
	2005	E&Y	7 207 000	2 219 000	9 426 000	23,54 %	0,308
Kverneland	2002	PWC	8 258 030	1 501 460	9 759 490	15,38 %	0,182
	2003	PWC	9 604 680	2 401 170	12 005 850	20,00 %	0,250
	2004	PWC	12 557 250	1 674 300	14 231 550	11,76 %	0,133
	2005	PWC	10 409 490	2 402 190	12 811 680	18,75 %	0,231

	<u>År</u>	<u>Revisor</u>	<u>Revisjonshonorar</u>	<u>Andre tjenester</u>	<u>Totalt</u>	<u>Andre i %</u>	<u>Andre/Revisjon</u>
Lerøy Seafood Group	2002	PWC	1 048 000	1 292 000	2 340 000	55,21 %	1,233
	2003	PWC	1 867 000	1 111 000	2 978 000	37,31 %	0,595
	2004	PWC	1 131 000	1 223 000	2 354 000	51,95 %	1,081
	2005	PWC	2 325 000	1 238 000	3 563 000	34,75 %	0,532
Nera	2002	E&Y	4 200 000	1 200 000	5 400 000	22,22 %	0,286
	2003	E&Y	2 100 000	2 100 000	4 200 000	50,00 %	1,000
	2004	E&Y	4 900 000	2 300 000	7 200 000	31,94 %	0,469
	2005	E&Y	4 900 000	600 000	5 500 000	10,91 %	0,122
Norsk Hydro	2002	Deloitte	88 185 000	39 785 000	127 970 000	31,09 %	0,451
	2003	Deloitte	96 567 000	31 139 000	127 706 000	24,38 %	0,322
	2004	Deloitte	72 004 000	14 415 000	86 419 000	16,68 %	0,200
	2005	Deloitte	77 979 000	12 342 000	90 321 000	13,66 %	0,158
Norsk Vekst	2002	E&Y	35 000	7 500	42 500	17,65 %	0,214
	2003	E&Y	15 000	0	15 000	0,00 %	0,000
	2004	E&Y	17 500	15 000	32 500	46,15 %	0,857
	2005	E&Y	172 500	70 000	242 500	28,87 %	0,406
Norske Skogindustrier	2002	E&Y	10 916 000	7 434 000	18 350 000	40,51 %	0,681
	2003	E&Y	10 455 000	6 036 000	16 491 000	36,60 %	0,577
	2004	PWC	13 519 000	1 687 000	15 206 000	11,09 %	0,125
	2005	PWC	18 666 000	1 091 000	19 757 000	5,52 %	0,058
Natural	2002	PWC	992 000	1 054 000	2 046 000	51,52 %	1,063
	2003	PWC	1 108 000	265 000	1 373 000	19,30 %	0,239
	2004	PWC	820 000	86 000	906 000	9,49 %	0,105
	2005	PWC	536 000	162 000	698 000	23,21 %	0,302
Nutri Pharma	2002	PWC	1 211 000	0	1 211 000	0,00 %	0,000
	2003	PWC	666 000	737 000	1 403 000	52,53 %	1,107
	2004	PWC	567 000	0	567 000	0,00 %	0,000
	2005	BDO Revico Oslo DA	295 000	550 000	845 000	65,09 %	1,864
Odfjell	2002	E&Y	2 231 656	1 785 325	4 016 981	44,44 %	0,800
	2003	E&Y	2 967 526	2 677 147	5 644 673	47,43 %	0,902
	2004	E&Y	2 230 013	2 647 720	4 877 733	54,28 %	1,187
	2005	E&Y	3 448 075	2 532 885	5 980 960	42,35 %	0,735

	<u>År</u>	<u>Revisor</u>	<u>Revisjonshonorar</u>	<u>Andre tjenester</u>	<u>Totalt</u>	<u>Andre i %</u>	<u>Andre/Revisjon</u>
Olav Thon Eiendomsselskap	2002	Noraudit	295 344	9 388	304 732	3,08 %	0,032
	2003	Noraudit	295 668	44 067	339 735	12,97 %	0,149
	2004	Noraudit	297 816	152 179	449 995	33,82 %	0,511
	2005	Noraudit	340 202	128 588	468 790	27,43 %	0,378
Orkla	2002	E&Y	34 000 000	0	34 000 000	0,00 %	0,000
	2003	E&Y	37 000 000	0	37 000 000	0,00 %	0,000
	2004	E&Y	28 000 000	5 000 000	33 000 000	15,15 %	0,179
	2005	E&Y	46 000 000	5 000 000	51 000 000	9,80 %	0,109
Pan Fish	2002	KPMG	1 779 000	225 000	2 004 000	11,23 %	0,126
	2003	E&Y	300 000	645 000	945 000	68,25 %	2,150
	2004	E&Y	1 717 280	648 000	2 365 280	27,40 %	0,377
	2005	E&Y	2 750 000	1 072 000	3 822 000	28,05 %	0,390
P4 Radio Hele Norge	2002	E&Y	277 000	345 000	622 000	55,47 %	1,245
	2003	E&Y	252 000	211 000	463 000	45,57 %	0,837
	2004	E&Y	348 000	118 000	466 000	25,32 %	0,339
	2005	E&Y	269 000	109 000	378 000	28,84 %	0,405
Petroleum Geo-Services	2002	E&Y	15 924 460	4 710 388	20 634 848	22,83 %	0,296
	2003	E&Y	58 642 272	5 120 575	63 762 847	8,03 %	0,087
	2004	E&Y	54 887 968	902 785	55 790 753	1,62 %	0,016
	2005	E&Y	26 708 080	2 004 395	28 712 475	6,98 %	0,075
PhotoCure	2002	E&Y	402 000	91 000	493 000	18,46 %	0,226
	2003	E&Y	244 000	91 000	335 000	27,16 %	0,373
	2004	E&Y	285 000	37 000	322 000	11,49 %	0,130
	2005	E&Y	320 000	48 000	368 000	13,04 %	0,150
Polimoon	2002						
	2003						
	2004	KPMG	3 636 000	3 060 000	6 696 000	45,70 %	0,842
	2005	KPMG	3 200 000	1 994 000	5 194 000	38,39 %	0,623
Prosafe	2002	E&Y	1 044 000	655 000	1 699 000	38,55 %	0,627
	2003	E&Y	936 000	190 000	1 126 000	16,87 %	0,203
	2004	E&Y	905 000	421 000	1 326 000	31,75 %	0,465
	2005	E&Y	815 000	231 000	1 046 000	22,08 %	0,283

	<u>År</u>	<u>Revisor</u>	<u>Revisjonshonorar</u>	<u>Andre tjenester</u>	<u>Totalt</u>	<u>Andre i %</u>	<u>Andre/Revisjon</u>
Rieber & Søn	2002						
	2003	E&Y	5 089 000	2 309 000	7 398 000	31,21 %	0,454
	2004	E&Y	5 270 000	977 000	6 247 000	15,64 %	0,185
	2005	E&Y	4 682 000	2 452 000	7 134 000	34,37 %	0,524
SAS AB	2002	Deloitte	12 294 000	6 556 800	18 850 800	34,78 %	0,533
	2003	Deloitte	14 038 400	7 896 600	21 935 000	36,00 %	0,563
	2004	Deloitte	14 678 400	13 761 000	28 439 400	48,39 %	0,938
	2005	Deloitte	25 027 000	14 671 000	39 698 000	36,96 %	0,586
Schibsted	2002	E&Y	6 991 000	3 907 000	10 898 000	35,85 %	0,559
	2003	E&Y	8 031 000	3 037 000	11 068 000	27,44 %	0,378
	2004	E&Y	10 334 000	3 960 000	14 294 000	27,70 %	0,383
	2005	E&Y	9 942 000	3 084 000	13 026 000	23,68 %	0,310
Scana Industrier	2002	E&Y	207 000	523 000	730 000	71,64 %	2,527
	2003	E&Y	1 935 000	1 180 000	3 115 000	37,88 %	0,610
	2004	E&Y	1 660 000	910 000	2 570 000	35,41 %	0,548
	2005	E&Y	2 490 000	397 000	2 887 000	13,75 %	0,159
Sinvest	2002	PwC	85 370	0	85 370	0,00 %	0,000
	2003	PwC	129 540	0	129 540	0,00 %	0,000
	2004	PwC	310 500	137 200	447 700	30,65 %	0,442
	2005	PwC	4 440 000	577 000	5 017 000	11,50 %	0,130
Siem Offshore	2002						
	2003						
	2004						
	2005	PwC	315 805	148 235	464 040	31,94 %	0,469
Skiens Aktiemølle	2002	Noraudit	28 500	27 500	56 000	49,11 %	0,965
	2003	Noraudit	33 000	21 500	54 500	39,45 %	0,652
	2004	Noraudit	54 500	38 500	93 000	41,40 %	0,706
	2005	Noraudit	57 000	27 000	84 000	32,14 %	0,474
Smedvig	2002	KPMG	2 180 710	4 630 727	6 811 437	67,98 %	2,123
	2003	KPMG	2 380 220	1 005 767	3 385 987	29,70 %	0,423
	2004	KPMG	2 141 695	545 684	2 687 379	20,31 %	0,255
	2005	KPMG	2 162 855	2 181 523	4 344 378	50,21 %	1,009

	<u>År</u>	<u>Revisor</u>	<u>Revisjonshonorar</u>	<u>Andre tjenester</u>	<u>Totalt</u>	<u>Andre i %</u>	<u>Andre/Revisjon</u>
Stolt-Nielsen	2002						
	2003	Deloitte	43 202 640	2 832 960	46 035 600	6,15 %	0,066
	2004	Deloitte	22 906 480	2 694 880	25 601 360	10,53 %	0,118
	2005	Deloitte	22 557 500	1 933 500	24 491 000	7,89 %	0,086
Solstad Offshore	2002	E&Y	907 000	401 000	1 308 000	30,66 %	0,442
	2003	E&Y	800 000	132 000	932 000	14,16 %	0,165
	2004	E&Y	918 000	525 000	1 443 000	36,38 %	0,572
	2005	E&Y	1 201 000	924 000	2 125 000	43,48 %	0,769
Software Innovation	2002	PwC	1 641 000	457 000	2 098 000	21,78 %	0,278
	2003	PwC	1 107 000	293 000	1 400 000	20,93 %	0,265
	2004	PwC	1 312 000	277 000	1 589 000	17,43 %	0,211
	2005	PwC	885 000	534 000	1 419 000	37,63 %	0,603
Solvang	2002	KPMG	149 572	84 600	234 172	36,13 %	0,566
	2003	KPMG	122 600	126 068	248 668	50,70 %	1,028
	2004	KPMG	113 500	103 376	216 876	47,67 %	0,911
	2005	KPMG	105 000	87 850	192 850	45,55 %	0,837
Steen & Strøm	2002						
	2003	E&Y	2 373 000	1 646 000	4 019 000	40,96 %	0,694
	2004	E&Y	3 395 000	2 445 000	5 840 000	41,87 %	0,720
	2005	E&Y	3 988 000	1 986 000	5 974 000	33,24 %	0,498
Storebrand	2002	KPMG	2 621 000	9 000 000	11 621 000	77,45 %	3,434
	2003	KPMG	1 786 000	1 510 000	3 296 000	45,81 %	0,845
	2004	Deloitte	2 375 000	615 000	2 990 000	20,57 %	0,259
	2005	Deloitte	6 700 000	7 300 000	14 000 000	52,14 %	1,090
Statoil	2002	E&Y	28 000 000	8 500 000	36 500 000	23,29 %	0,304
	2003	E&Y	29 800 000	15 400 000	45 200 000	34,07 %	0,517
	2004	E&Y	28 300 000	5 100 000	33 400 000	15,27 %	0,180
	2005	E&Y	36 400 000	100 000	36 500 000	0,27 %	0,003
Stepstone	2002	PwC	1 126 095	0	1 126 095	0,00 %	0,000
	2003	PwC	1 200 585	512 250	1 712 835	29,91 %	0,427
	2004	PwC	1 439 898	678 092	2 117 990	32,02 %	0,471
	2005	PwC	1 577 438	768 701	2 346 139	32,76 %	0,487

	<u>År</u>	<u>Revisor</u>	<u>Revisjonshonorar</u>	<u>Andre tjenester</u>	<u>Totalt</u>	<u>Andre i %</u>	<u>Andre/Revisjon</u>
Subsea 7	2002	PwC	2 360 136	982 168	3 342 303	29,39 %	0,416
	2003	PwC	736 570	977 371	1 713 941	57,02 %	1,327
	2004	PwC	821 938	1 253 119	2 075 058	60,39 %	1,525
	2005	PwC	5 317 125	1 959 280	7 276 405	26,93 %	0,368
SuperOffice	2002	Deloitte	658 869	678 700	1 337 569	50,74 %	1,030
	2003	Deloitte	547 613	610 406	1 158 019	52,71 %	1,115
	2004	Deloitte	719 856	619 147	1 339 003	46,24 %	0,860
	2005	Deloitte	699 820	647 927	1 347 747	48,07 %	0,926
Tandberg	2002	KPMG	2 125 795	800 500	2 926 295	27,36 %	0,377
	2003	KPMG	2 012 981	716 157	2 729 138	26,24 %	0,356
	2004	KPMG	2 705 121	1 530 274	4 235 395	36,13 %	0,566
	2005	KPMG	2 796 486	1 046 668	3 843 154	27,23 %	0,374
Tandberg Data	2002	PwC	400 000	306 000	706 000	43,34 %	0,765
	2003	PwC	420 000	1 537 000	1 957 000	78,54 %	3,660
	2004	PwC	680 000	215 000	895 000	24,02 %	0,316
	2005	PwC	928 080	818 515	1 746 595	46,86 %	0,882
Tandberg Television	2002	E&Y	848 000	507 000	1 355 000	37,42 %	0,598
	2003	E&Y	1 355 000	426 000	1 781 000	23,92 %	0,314
	2004	E&Y	1 473 000	149 000	1 622 000	9,19 %	0,101
	2005	E&Y	2 478 000	2 082 000	4 560 000	45,66 %	0,840
TeleComputing	2002	E&Y	1 266 357	356 434	1 622 791	21,96 %	0,281
	2003	E&Y	392 410	289 980	682 390	42,49 %	0,739
	2004	E&Y	617 632	321 489	939 121	34,23 %	0,521
	2005	E&Y	943 000	258 000	1 201 000	21,48 %	0,274
Telenor	2002	E&Y	41 200 000	15 000 000	56 200 000	26,69 %	0,364
	2003	E&Y	48 300 000	10 100 000	58 400 000	17,29 %	0,209
	2004	E&Y	39 200 000	6 100 000	45 300 000	13,47 %	0,156
	2005	E&Y	51 200 000	6 800 000	58 000 000	11,72 %	0,133
TGS-NOPEC Geophysical Company	2002	KPMG	1 450 000	1 034 000	2 484 000	41,63 %	0,713
	2003	KPMG	1 175 678	665 746	1 841 424	36,15 %	0,566
	2004	KPMG	1 077 952	458 130	1 536 082	29,82 %	0,425
	2005	KPMG	1 269 665	528 490	1 798 155	29,39 %	0,416

	<u>År</u>	<u>Revisor</u>	<u>Revisjonshonorar</u>	<u>Andre tjenester</u>	<u>Totalt</u>	<u>Andre i %</u>	<u>Andre/Revisjon</u>
Tomra Systems	2002	KPMG	4 400 000	2 900 000	7 300 000	39,73 %	0,659
	2003	KPMG	4 800 000	2 200 000	7 000 000	31,43 %	0,458
	2004	KPMG	3 700 000	1 500 000	5 200 000	28,85 %	0,405
	2005	KPMG	5 400 000	1 500 000	6 900 000	21,74 %	0,278
Veidekke	2002	E&Y	6 600 000	3 100 000	9 700 000	31,96 %	0,470
	2003	E&Y	8 800 000	1 300 000	10 100 000	12,87 %	0,148
	2004	E&Y	8 500 000	1 100 000	9 600 000	11,46 %	0,129
	2005	E&Y	9 400 000	900 000	10 300 000	8,74 %	0,096
Visma	2002	E&Y	2 289 000	4 465 000	6 754 000	66,11 %	1,951
	2003	E&Y	4 888 000	2 832 000	7 720 000	36,68 %	0,579
	2004	E&Y	4 760 000	2 157 000	6 917 000	31,18 %	0,453
	2005	E&Y	4 102 000	2 958 000	7 060 000	41,90 %	0,721
VMetro	2002	E&Y	770 000	359 000	1 129 000	31,80 %	0,466
	2003	E&Y	968 000	61 000	1 029 000	5,93 %	0,063
	2004	E&Y	1 421 000	215 000	1 636 000	13,14 %	0,151
	2005	E&Y	1 209 000	456 000	1 665 000	27,39 %	0,377
Wilh. Wilhelmsen	2002	PwC	7 173 180	6 376 160	13 549 340	47,06 %	0,889
	2003	PwC	9 207 120	4 957 680	14 164 800	35,00 %	0,538
	2004	PwC	10 105 800	3 368 600	13 474 400	25,00 %	0,333
	2005	PwC	6 445 000	3 867 000	10 312 000	37,50 %	0,600
Yara International	2002	Deloitte	16 259 000	503 000	16 762 000	3,00 %	0,031
	2003	Deloitte	19 623 000	3 571 000	23 194 000	15,40 %	0,182
	2004	Deloitte	22 664 000	6 439 000	29 103 000	22,12 %	0,284
	2005	Deloitte	21 305 000	8 827 000	30 132 000	29,29 %	0,414

		Revisjonshonorar		Andre tjenester		Totalt	
2002	Totalt	kr	434 642 343	kr	169 156 714	Kr	603 799 057
2002	Deloitte	kr	149 139 793	kr	48 858 500	kr	197 998 293
2002	E&Y	kr	185 593 768	kr	65 221 339	kr	250 815 107
2002	KPMG	kr	34 004 077	kr	33 557 827	kr	67 561 904
2002	PWC	kr	61 603 321	kr	19 071 160	kr	80 674 481
2002	Andre	kr	4 301 384	kr	2 447 888	kr	6 749 272
		kr	434 642 343	kr	169 156 714	kr	603 799 057
2003	Totalt	kr	553 467 561	kr	145 185 212	Kr	698 652 773
2003	Deloitte	kr	202 009 426	kr	47 804 049	kr	249 813 475
2003	E&Y	kr	255 724 315	kr	65 227 980	kr	320 952 295
2003	KPMG	kr	30 299 479	kr	11 493 738	kr	41 793 217
2003	PWC	kr	62 271 129	kr	19 227 652	kr	81 498 781
2003	Andre	kr	3 163 212	kr	1 431 793	kr	4 595 005
		kr	553 467 561	kr	145 185 212	kr	698 652 773
2004	Totalt	kr	555 087 108	kr	136 689 962	Kr	691 777 070
2004	Deloitte	kr	162 900 632	kr	41 157 565	kr	204 058 196
2004	E&Y	kr	230 864 748	kr	54 426 348	kr	285 291 096
2004	KPMG	kr	65 535 268	kr	21 772 464	kr	87 307 731
2004	PWC	kr	92 270 753	kr	17 238 906	kr	109 509 660
2004	Andre	kr	3 515 708	kr	2 094 679	kr	5 610 387
		kr	555 087 108	kr	136 689 962	kr	691 777 070
2005	Totalt	kr	587 026 599	kr	146 681 950	Kr	733 708 549
2005	Deloitte	kr	183 733 320	kr	50 393 937	kr	234 127 257
2005	E&Y	kr	242 250 150	kr	45 016 160	kr	287 266 310
2005	KPMG	kr	67 499 670	kr	24 127 006	kr	91 626 676
2005	PWC	kr	90 821 327	kr	26 006 260	kr	116 827 586
2005	Andre	kr	2 722 132	kr	1 138 588	kr	3 860 720
		kr	587 026 599	kr	146 681 950	kr	733 708 549

	Forholdstall	Gj.snitt	Gj.snitt	Vektet andre i %	Vektet andre/revisjon
2002	Totalt	28,46 %	0,549	28,02 %	0,389
2002	Deloitte	19,97 %	0,329	24,68 %	0,328
2002	E&Y	31,23 %	0,578	26,00 %	0,351
2002	KPMG	38,11 %	0,903	49,67 %	0,987
2002	PWC	22,89 %	0,396	23,64 %	0,310
2002	Andre	25,67 %	0,450	36,27 %	0,569
				28,02 %	0,389
2003	Totalt	27,53 %	0,501	20,78 %	0,262
2003	Deloitte	20,54 %	0,336	19,14 %	0,237
2003	E&Y	27,51 %	0,466	20,32 %	0,255
2003	KPMG	31,22 %	0,566	27,50 %	0,379
2003	PWC	28,85 %	0,612	23,59 %	0,309
2003	Andre	27,85 %	0,447	31,16 %	0,453
				20,78 %	0,262
2004	Totalt	25,66 %	0,419	19,76 %	0,246
2004	Deloitte	22,48 %	0,348	20,17 %	0,253
2004	E&Y	27,16 %	0,436	19,08 %	0,236
2004	KPMG	27,40 %	0,435	24,94 %	0,332
2004	PWC	22,85 %	0,403	15,74 %	0,187
2004	Andre	30,48 %	0,492	37,34 %	0,596
				19,76 %	0,246
2005	Totalt	28,62 %	0,470	19,99 %	0,250
2005	Deloitte	29,71 %	0,490	21,52 %	0,274
2005	E&Y	25,17 %	0,378	15,67 %	0,186
2005	KPMG	30,31 %	0,517	26,33 %	0,357
2005	PWC	31,84 %	0,549	22,26 %	0,286
2005	Andre	27,33 %	0,535	29,49 %	0,418
				19,99 %	0,250

4.4 Resultater fra tallmaterialet

Omfanget av revisors rolle kan analyseres ut fra de aggregerte tallene for honorarer betalt til revisor. Vi ser at selskapene i undersøkelsen betalte over 733 millioner kroner i honorarer til sine revisorer i 2005. Det er dermed snakk om betydelige beløp som betales i årlige honorarer fra selskapene på Hovedlisten på Oslo Børs til de ulike revisjonsselskapene. En oversikt over hvor mye av honorarene som gikk til de respektive selskapene ser vi av Tabell 1 under:

Samlet omsetning fordelt på revisjonsselskapene					
2002			2004		
Selskap	Omsetning	% av totalmarked	Selskap	Omsetning	% av totalmarked
Deloitte	kr 197 998 293	32,79 %	Deloitte	kr 204 058 196	29,50 %
E&Y	kr 250 815 107	41,54 %	E&Y	kr 285 291 096	41,24 %
KPMG	kr 67 561 904	11,19 %	KPMG	kr 87 307 731	12,62 %
PwC	kr 80 674 481	13,36 %	PwC	kr 109 509 660	15,83 %
Andre	kr 6 749 272	1,12 %	Andre	kr 5 610 387	0,81 %
Sum	kr 603 799 057	100,00 %	Sum	kr 691 777 070	100,00 %
2003			2005		
Selskap	Omsetning	% av totalmarked	Selskap	Omsetning	% av totalmarked
Deloitte	kr 249 813 475	35,76 %	Deloitte	kr 234 127 257	31,91 %
E&Y	kr 320 952 295	45,94 %	E&Y	kr 287 266 310	39,15 %
KPMG	kr 41 793 217	5,98 %	KPMG	kr 91 626 676	12,49 %
PwC	kr 81 498 781	11,67 %	PwC	kr 116 827 586	15,92 %
Andre	kr 4 595 005	0,66 %	Andre	kr 3 860 720	0,53 %
Sum	kr 698 652 773	100,00 %	Sum	kr 733 708 549	100,00 %

Tabell 1: Andel av totalmarked, Hovedlisten Oslo Børs 2002-2005

Vi ser at Ernst & Young er det største revisjonsselskapet med en markedsandel på rundt 40 %. Dette er høyere enn reelt. Grunner til at Ernst & Young er såpass mye større enn de andre skyldes at de har mange av de største selskapene på Hovedlisten for eksempel Statoil, Orkla og Telenor. Dersom undersøkelsen hadde inkludert flere selskaper (for eksempel inkludert SMB-listen), ville vi nok sett at markedsandelene ville blitt noe annerledes.

Deloitte er i denne oversikten det nest største revisjonsselskapet. Vi minner om tilfellet Norsk Hydro, hvor vi har tillagt samtlige honorarer til Deloitte, selv om mange av datterselskapene i utlandet revideres av andre revisjonsselskaper (Vedlegg 5). I realiteten vil derfor deres

markedsandel være betydelig lavere. Det er primært ikke disse tallene vi er ute etter å teste i denne undersøkelsen, men de er tatt med for å få et innblikk i revisjonsselskapenes konkurransesituasjon. For ytterligere sammenhenger henviser vi til tallmaterialet på de foregående sidene.

I tallmaterialet ser vi at det er mer regelen enn unntaket at revisor leverer tilleggstenester til sine revisjonsklienter. I vår undersøkelse, som gjelder selskapene på Hovedlisten på Oslo Børs, var det i 2005 kun 2 av de 86 (2,3 %) av de undersøkte selskapene som ikke betalte honorar for andre tjenester til sin revisor. I 2002 var det 11 av 76 selskaper (14,4 %), i 2003 var det 10 av 80 (12,5 %) og i 2004 7 av 85 (8,2 %). Vi kan derfor understreke at denne utredningen belyser en meget relevant og dagsaktuell problemstilling.

Det mest relevante for vår oppgave er å se på forholdstallene som viser hvor mye selskapene betaler i honorar for andre tjenester i forhold til revisjonshonorar til sine revisorer. Som vi har nevnt tidligere viser dette forholdstallet hvor mye av revisors totale honorar som går til andre tjenester. Forholdstall på 1 tilsier at revisjonsklienten betaler like mye i revisjonshonorar som i honorar for andre tjenester. Vi ser at de uvektede gjennomsnittene for forholdstallet *andre tjenester/revisjon* følger denne utviklingen fra 2002-2005. Tallene i tabell 2 under gjelder gjennomsnittet i bransjen:

Uvektet gjennomsnitt av forholdstall	
2002	0,549
2003	0,501
2004	0,419
2005	0,470

Tabell 2: Uvektet gjennomsnitt av forholdstall for revisjonsbransjen 2002-2005

Vi ser en nedadgående trend de første tre årene før det stiger igjen i 2005. Denne trenden er positiv med tanke på revisors uavhengighet da dette viser at honorarer betalt til revisor i stadig mindre grad inneholder rådgivningselementer i disse årene. Isolert sett kan vi da si at revisor i større grad fremstår som uavhengig i 2004 enn i 2002. Økningen i 2005 kan skyldes at denne utviklingen har snudd, men vi vil gjerne påpeke følgende. De fleste selskapene har i 2005 begynt å rapportere tall etter nye regnskapsregler, jfr kapittel 3. Det er derfor grunn til å hevde at tallene i 2005 har blitt mer presise og at unøyaktigheter i regnskapstallene i tidligere år har avtatt. Tidligere i dette kapittelet har vi diskutert enkelttilfeller som Ekornes, Hafslund

og Domstein som med ny rapporteringspraksis plutselig opererer med betydelige beløp til andre tjenester. Det kan være grunn til å tro at tidligere rapporteringspraksis har vært med på å skjule honorarer til andre tjenester enn revisjon, nettopp fordi praksisen har vært upresis og i mange tilfeller tilfeldig.

En annen interessant analyse er forskjellen på forholdstallene mellom de ulike revisjonsselskapene.

År	Deloitte	E&Y	KPMG	PwC	Andre	Bransjesnitt
2002	0,329	0,578	0,903	0,396	0,450	0,549
2003	0,336	0,466	0,566	0,612	0,447	0,501
2004	0,348	0,436	0,435	0,403	0,492	0,419
2005	0,490	0,378	0,517	0,549	0,535	0,470

Tabell 3: Forholdstall for de ulike revisjonsselskapene 2002-2005

Vi ser at Ernst & Young er det revisjonsselskapet som i dag har det laveste forholdstallet. De har hatt en jevn utvikling hele perioden og fremstår i dag som det mest uavhengige revisjonsselskapet av de fire store, hvis man ser isolert på dette forholdstallet. Det er KPMG som har hatt den største nedgangen i forholdstall og derfor den mest positive utviklingen med tanke på revisors uavhengighet in appearance. PwC svinger veldig, og plasserer seg i dag i nærheten av bransjesnittet. Deloitte har beveget seg oppover mot bransjesnittet, og ligger i dag rundt gjennomsnittet for bransjen.

En interessant observasjon er at de respektive revisjonsselskaperes forholdstall nærmer seg hverandre. Dette er illustrert i diagrammene under. I 2002 er det spesielt stor forskjell på Deloitte (0,329) og KPMG (0,903) sitt forholdstall, mens det i 2005 er bortimot likt (0,49 Vs. 0,517). Dette kan selvsagt tyde på at KPMG i stor grad har vektlagt å øke sin uavhengighet in appearance og derfor har klart å nærme seg snittet for bransjen. Det kan imidlertid også støtte teorien om at nye regnskapsregler er med på gjøre rapporteringen mer presis. Før de nye reglene kom til anvendelse i 2005 var det mye vanskeligere å definere hva som var revisjon og hva som var andre tjenester. Små forskjeller i terminologien brukt av de ulike selskapene kan ha vært med på å avgjøre i hvilken gruppe de ulike honorarene ble klassifisert i. Med mer presise regler hva gjelder rapporteringspraksis vil disse forskjellene avta.

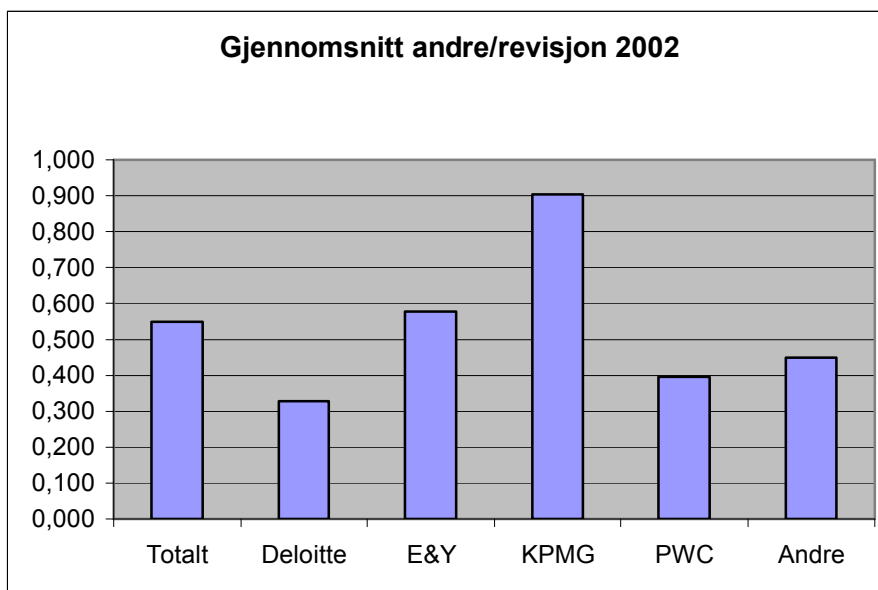

Diagram 1: Gjennomsnittlige forholdstall 2002

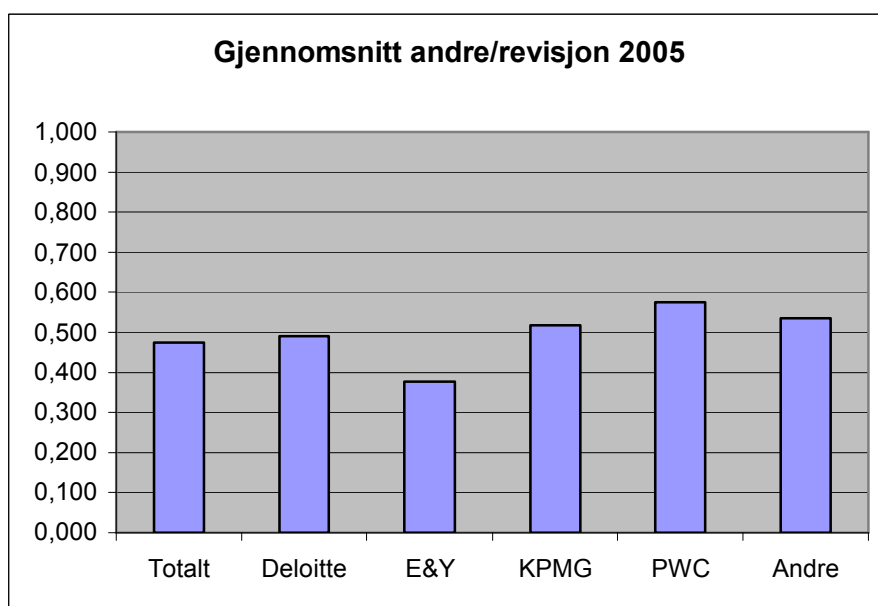

Diagram 2: Gjennomsnittlige forholdstall 2005

Vi viste i kapittel 2 og 3 til Kredittilsynets undersøkelse av forholdet mellom revisjon og rådgivning for årene 2001 og 2002. Tallene som kom frem da var ikke oppløftende og tvang frem restruktureringer i revisjonsselskapene. Det er mye som tyder på at tilstanden i norsk revisjonsbransje er bedre nå enn for bare noen år siden med tanke på uavhengighet.

Når vi analyserer våre tall er det stort sett *omfanget* av revisjonshonoraret som blir berørt. Det er selvsagt også nødvendig å se på *arten* når man skal vurdere revisors uavhengighet (se

diskusjon i kapittel 3.2.2). Omfanget må tolkes som størrelsen på rådgivningshonoraret, og dette må sees i forhold til hvilken type (art) rådgivning det er snakk om. Vi har derfor analysert ”ekstremobservasjonene” i vår undersøkelse, for å se hvorfor tallene skiller seg ut. Arten av rådgivning kan redusere faren for avhengighet mellom revisor og klient til tross for stort omfang. Av tabellen under fremgår hvilke selskaper som har det høyeste forholdstall og i hvilket år dette fant sted.

	Høyeste forholdstall		Høyeste enkeltbeløp "andre honorarer"		
Deloitte	1,115	Superoffice (2003)	kr	39 875 000	Norsk Hydro (2002)
E&Y	2,150	Pan Fish (2003)	kr	15 400 000	Statoil (2003)
KPMG	3,434	Storebrand (2002)	kr	9 077 000	Fjord Seafood (2002)
PwC	3,660	Tandberg Data (2003)	kr	6 376 160	Wilh. Wilhelmsen (2002)
Noraudit	0,965	Skiens Aktiemølle (2002)	kr	570 000	Gyldendal (2002)
BDO Revico Oslo DA*	1,864	Nutri Pharma (2005)	kr	550 000	Nutri Pharma (2005)
Moore Rowland Mazars	0	Jinhui Shipping and Transport	kr	-	Jinhui Shipping and Transport
Abrahamsen, Valvik & Co	0,801	Imarex (2003)	kr	50 226	Imarex (2003)
Kjelstrup & Wiggen	0,816	Expert (2004)	kr	1 841 000	Expert (2002)

*Mrk. Dette er den eneste for dette selskapet. Og også det høyeste for Nutri Pharma i perioden

Tabell 4: Høyeste forholdstall/enkeltbeløp "andre honorarer" for de ulike revisjonsselskapene

Vi ser for eksempel at KPMG har et høyt forholdstall (**3,434**) for sin klient Storebrand i 2002. Dette betyr at Storebrand i år 2002 betalte nesten tre og en halv ganger så mye i honorar til KPMG for "andre tjenester" enn for "revisjon". Dette utgjør 77,45 % av totale honorarer, og er utvilsomt "et vesentlig beløp i forhold til den samlede godtgjørelse til revisor", jfr NOU 1997:9 kapittel 8 (se kapittel 3.2.2). Dette tallet skjuler imidlertid andre tjenester i forbindelse med fusjonsprosessen med DnB¹⁰. Dette viser at honoraret er et engangstilfelle (nonrecurring fee) hvilket er mindre alvorlig enn dersom det hadde vært slik år etter år. Det må også påpekes at revisor har betydelig kompetanse som kan utnyttes i slike sammenhenger (se kapittel 3.2.4). Et høyt forholdstall trenger derfor ikke alene nødvendigvis reise tvil om revisors uavhengighet. Noe kritikkverdig er det likevel at det i årsrapporten fra Storebrand ikke sies noe om hvor mye av honoraret til "andre tjenester" som går med til arbeid i forbindelse med fusjonsprosessen. En slik skyggelegging av honoraret øker usikkerheten med tanke på revisors uavhengighet "in appearance".

Et annet høyt forholdstall (**3,66**) finner vi for PwC sin revisjonsklient Tandberg Data i år 2003. Dette er i hovedsak begrunnet i bistand relatert til utskilling av Tandberg Storage, som

¹⁰ Fusjonen mellom DnB og Storebrand gikk i vasken sommeren 2002 da DNB reduserte sitt bud for Storebrand-aksjene

utgjorde 1 338 000 NOK. Tandberg Data betalte totalt 1 537 000 NOK i ”andre tjenester” i 2003. Fisjonen sto derfor for ca 87 % av honoraret for ”andre tjenester” for Tandberg Data. Dette betyr at forholdstallet hadde vært på akseptable 0,474 dersom man ser bort fra denne enkelthendelsen. Nok en gang ser vi et eksempel på at arten av oppdraget, ikke bare omfanget, også må tas med betraktningen ved vurdering revisors uavhengighet.

Vi observerer at det høyeste forholdstallet i vår undersøkelse er 3,66. I Kredittilsynets Rådgivningstilsyn fra 2003 som bygget på regnskapstall fra 2001 og 2002, var det høyeste forholdstallet 12. Nok en gang ser vi en tendens til at tilstanden i norsk revisjonsbransje har bedret seg. Det skal likevel understrekes at Kredittilsynets undersøkelse omfatter både store og små selskaper, mens vi kun har store børsnoterte selskaper.

Når det gjelder de andre forholdstallene som er av betydelig karakter, henviser vi til vedlegg 2 ”Kommentarer til tallmaterialet”.

Vektet gjennomsnitt av forholdstall	
2002	0,389
2003	0,262
2004	0,246
2005	0,250

Tabell 5: Vektet gjennomsnitt av forholdstall for revisjonsbransjen 2002-2005

Vi ser av tabell 5 at de vektete forholdstallene gjennomgående er lavere enn de som ikke er vektet. Ved beregning av de vektete forholdstallene vil selskaper som Aker, Norsk Hydro, Orkla, Statoil og Telenor telle mer enn de mindre selskapene. De lavere forholdstallene betyr derfor at de store selskapene på Hovedlisten betaler, relativt sett, mindre honorarer for andre tjenester til sine revisorer i forhold til de små selskapene. Forklaringer på dette kan være:

1. Revisjonsselskapene er mer restriktive når det gjelder å gi rådgivning til sine største klienter med tanke på de trusler som kan true uavhengigheten (diskutert i kapittel 2.2). Myndighetene er på vakt dersom de ser tendenser til at revisjonsselskapene er i ferd med å bli økonomisk avhengig av sine revisjonsklienter. Revisjonsselskapene er derfor mer påpasselig med hvor mye rådgivning de våger å gi til sine største kunder.

2. Ofte er klientene så store og så spesialiserte at selskapene har behov for å bruke mer spesialiserte konsulenter (andre enn revisor) til de ulike økonomiske problemstillingene.
3. Store selskaper har ofte egne konsulentavdelinger slik at rådgivning fra revisor er mindre aktuelt. Som vi nevnte i kapittel 3.2.2 er kompetansen i små foretak ofte varierende og det vil i mange tilfeller være i det offentlige interesse at revisor i større grad enn i store foretak har adgang til å bidra med rådgivning.
4. Store selskaper er ofte forbundet med store oppdrag der merkostnadene ved å bruke andre konsulenter enn revisor ikke er avskrekkende høye.
5. Vi har i tillegg erfart at de største selskapene ofte opererer med en mer presis regnskapsrapportering. Dette skyldes at de tilpasser seg endringer i internasjonale regler raskere pga utenlandske datterselskaper.

Mange selskaper, og spesielt de største, har med et avsnitt om revisors uavhengighet i sine årsrapporter. Et godt eksempel finner vi hos Statoil:

”Revisor utfører ikke oppdrag for selskapet som kan føre til integritetskonflikter, og styret har ansvar for å påse at revisors uavhengige rolle ivaretas.”

Vi ser også at honoraret betalt til revisor for ”andre tjenester” synker dramatisk fra 2004 til 2005 (fra 5,1 millioner til 100 000). Vi observerer tydelig at det økte fokus på revisors uavhengighet blir tatt på alvor i Statoil.

Det rapporterte revisjonshonoraret til Norsk Hydro inneholder som nevnt betaling til flere enn konsernrevisor Deloitte i Norge. Norsk Hydro er et multinasjonalt konsern og driver virksomhet i 28 land. Mange av datterselskapene benytter Deloitte i utlandet eller andre revisjonsselskaper. Norsk Hydro er blant de få selskaper som spesifiserer revisjonshonorar så detaljert at vi har grunnlag for å trekke ut honorar som går til andre enn Deloitte i Norge. Som nevnt under kapittel 4.1 har vi gjort en separat beregning, der tallene for Norsk Hydro som går til Deloitte i utlandet, samt andre revisjonsselskaper er ekskludert. Dette gjør vi for å se hvilke utslag dette får for de aggregerte tallene og dermed validiteten til tallmaterialet.

Ideelt sett skulle vi gjennomført denne typen justeringer for alle selskapene, i og med at det er de norske revisorers uavhengighet vi undersøker. Det er derimot ikke mulig da det er kun Norsk Hydro som er detaljert nok i sin rapportering til at dette er mulig. Det er derfor viktig at vi sammenligner tallmaterialet med og uten at vi skiller ut de utenlandske honorarene til Norsk Hydro.

Når vi ekskluderer honorarene som Norsk Hydro betaler til andre enn Deloitte Norge, ser vi at Deloittes markedsandel naturlig nok reduseres¹¹. Som tidligere nevnt opererer vi kun med markedsandelene i forhold til de selskapene som er notert på Hovedlisten. Dette forholdstallet vil derfor være svært usikkert i forhold til hvordan det totale bildet ser ut hvis vi hadde undersøkt samtlige norske selskaper. I denne sammenhengen er det derfor ikke så interessant å se på endringen i markedsandelen til Deloitte.

Forholdstallene som gir et bilde av revisors uavhengighet endres minimalt ved å trekke ut Norsk Hydros betalinger til andre enn Deloitte i Norge. Blant annet ser vi at det vektete gjennomsnittet av forholdstall i 2005 går fra 0,250 til 0,251. En slik minimal endring ved eksklusjon av undersøkelsens største selskap sitt honorar til utenlandske revisorer, viser at tallmaterialet er lite sensitivt overfor denne typen justeringer. Våre konklusjoner ovenfor vil derfor ikke blir berørt av denne endringen.

Vi henviser til vedlegg 5 for endringer i tallstørrelser vedrørende Norsk Hydros revisjonshonorar.

¹¹ Markedsandelen endres fra 31,91 % til 26,47 % i 2005

4.5 Øvrige undersøkelser

Mange studier finner at rådgivning til revisjonsklient ikke svekker revisors uavhengighet ”in fact” (Eilifsen). Ashbaugh m. fl. foretok en undersøkelse i 2002 der de konkluderte med at de ikke fant noen sammenheng mellom honorar betalt til revisor, og økende sannsynlighet for at selskaper rapporterer økende avkastning eller overraskende gode resultater. Videre fant de også at det generelt ikke var negative reaksjoner, eller reaksjoner i det hele tatt, på at honorarer betalt til revisor ble avslørt. Chung og Kallapur (2001) gjorde en tilsvarende undersøkelse, og fant ingen sammenheng mellom revisjonshonorar eller honorar for andre tjenester, og regnskapsmanipulering. Ashbaugh konkluderer i sin undersøkelse med at høye revisjonshonorar og honorar for andre tjenester er korrelert med mer konservativ regnskapsrapportering. Det samme finner DeFond m. fl. i sin undersøkelse fra 2002. De konkluderer med at markedsbaserte incentiver, som tap av omdømme og fare for erstatningssøksmål, gir revisor incentiver som veier opp for den økonomiske avhengigheten som følger av høyere honorarer.

Reynolds m. fl. undersøkte i 2004 hvorvidt honorar betalt til revisor påvirket objektiviteten. I den undersøkelsen replikerte de en gammel undersøkelse av Frankel m. fl. fra 2002 som viste at selskaper med store honorarer for andre tjenester ofte rapporterte bedre resultater enn det forventningene tilsa på forhånd. Reynolds gikk imidlertid et steg videre og foretok en tilleggsundersøkelse der de inkluderte kontroll i forhold til klienter som hadde spesielt stor vekst. Først fant de tilsvarende resultater som Frankel m. fl. hadde funnet, men i tilleggsundersøkelsen fant de at sammenhengen mellom revisjonshonorar og positiv rapportering forsvant. Reynolds m. fl. mener at Frankels resultater delvis kan skyldes at de ikke har tatt hensyn til forhold som ligger utenfor revisors kontroll.

Revisors rolle ble sterkt kritisert i diskusjonen rundt Enron-skandalen i 2001. Det er fristende å bruke dette som et eksempel på at revisors uavhengighet er truet ved store honorarer betalt til revisor. I år 2000 betalte Enron 27 millioner dollar i ”nonaudit fees” (NAS), og 25 millioner dollar i revisjonshonorarer. Mange mente at disse ”nonaudit fees” påvirket revisjonsselskapet Arthur Andersens uavhengighet. Reynolds m. fl. skriver dog i sin studie at Enrons totale honorarer kun er det 15. største totalhonoraret i studiet, samtidig som forholdsrationen mellom revisjonshonorarer og NAS kun er det 1850. største i undersøkelsen

(av 2507). NAS er et videre begrep enn det begrepet som blir brukt i vår undersøkelse ”andre tjenester”. Enron sitt forholdstall, som er ca 1,1, ville således vært lavere i vår undersøkelse. Hvis Enron skal brukes som et eksempel der revisor leverer for mye rådgivning i forhold til revisjon, er det flere tilfeller i vår undersøkelse der det er grunn til å stille spørsmål ved revisors uavhengighet. Hvis vi ser på vår undersøkelse er det i 2005 7 selskaper som har et forholdstall over 1,0. Ingen selskaper har et forholdstall over 2.

Det er viktig å merke seg at utenlandske undersøkelser ofte bruker spørreundersøkelser i sine studier. Dette kan derfor ha en innvirkning på de rapporterte tallene (se kapittel 4.2). I tillegg vil innholdet i de forskjellige begrepene ”NAS” og ”andre tjenester” gjøre det vanskelig å sammenligne studier. ”NAS” har som sagt et videre begrep i forhold til ”andre tjenester”.

Kredittilsynet tar hvert andre år for seg omsetningen til revisjonsselskapene fra revisjonsklientene. Omsetningen blir delt opp i ”revisjon” og ”rådgivning”, på samme måte som vi har gjort i vår utredning. Dokumentet ”Statistikk for dokumentbasert tilsyn revisjonsselskap” er lagt ved som vedlegg (Vedlegg 6). Vi ser at for de ”store” revisjonsselskapene (inkluderte da også Arthur Andersen), inkludert Noraudit, utgjør rådgivningshonorarene 36,31 % av de totale honorarene i år 2000. I vår oppgave utgjør dette i 2005 19,94 % (2004: 19,62 %, 2003: 20,71 %, 2002: 27,92 %). Vi ser at dette utgjør en forskjell fra 2000 til 2005 på 16,37 % (Dette gir en gjennomsnittlig årlig nedgang på ca. 3,27 %). Det kan være flere årsaker til denne forskjellen. Den ene er at de store revisjonsselskapene har skilt ut eller solgt deler av virksomheten som utgjorde rådgivningstjenester. En annen årsak kan være at Kredittilsynet i sine beregninger har brukt tall for hele bransjen, det vil si samtlige revisjonsklienter, og ikke bare de selskapene som er registrert på Hovedlisten på Oslo Børs. En tredje årsak kan være at revisjonsselskapene er mer forsiktig med hvilken og hvor mye rådgivning de gir i forhold til de selskapene som er notert på Oslo Børs, og dermed også er mest offentlig tilgjengelig og har størst offentlig interesse. Vi observerer en nedgang på 7,98 % i perioden fra 2002-2005, noe som gir en årlig nedgang på ca 2,66 %. Dersom nedgangen kommer av at revisjonsselskapene har omstrukturert virksomheten eventuelt solgt deler av sin virksomhet til eksterne uavhengige selskaper, kan vi på bakgrunn av disse tallene si at trusselen mot revisors uavhengighet gradvis har avtatt siden 2000 med tanke på honorar betalt til revisor.

Undersøkelser fra andre land viser at Norge ligger ganske lavt når det gjelder honorarer for andre tjenester til revisjonsselskap i forhold til revisjonshonorarer. Undersøkelser fra Storbritannia viser at tallet der har steget i årevis, og i 2001 lå det i gjennomsnitt på ca. 3,0 for de 100 største selskapene ved London-børsen, FTSE100 (Accountancy). Tallene hadde da økt fra 2,7 i 2000, 2,1 i 1999, 0,98 i 1996 og 0,77 i 1993. Vi ser at tallene økte kraftig i denne perioden, og også er svært høye i forhold til det vi observerer i Norge.

I Reynolds m. fl. sin undersøkelse fra 2004 fant de et gjennomsnittlig forholdstall (mellom rådgivningshonorar betalt til revisor og revisjonshonorar) for høy-vekst-bedrifter¹² på 0,62. For resten av selskapene var forholdstallet på 0,46. Det er grunn til å tro at noe av forklaringen på at de høye tallene for høy-vekst-selskaper er fordi de trenger rådgivning i forhold til tilpasninger til nye markeder, oppkjøp og børsnoteringer. Hvis vi sammenligner tallene for de amerikanske selskapene i undersøkelsen, og selskapene i vår egen undersøkelse, ser vi at tallene er nokså like, og langt lavere enn de undersøkelser fra Storbritannia har vist.

¹² Høy-vekst-bedrifter defineres her som de selskapene som har mer enn doblet verdien på eiendelene sine i løpet av det siste året.

5 Avsluttende kommentarer

I denne utredningen har vi forsøkt å sette fokus på revisors uavhengighet i forhold til hvor mye som betales i revisjonshonorar i forhold til rådgivningshonorar ("andre tjenester"). I 2005 var det kun to av de undersøkte 86 selskapene på Hovedlisten på Oslo Børs som ikke fikk levert andre tjenester i tillegg til revisjonstjenester fra sin revisor. Det vil si at ca 97,7 % av selskapene også brukte revisor til annet enn revisjon i 2005, et tall som har økt gjennom hele den undersøkte perioden fra 2002 til 2005. Det er flere ting som kan være årsak til dette. Vi har sett i flere år, og da spesielt perioden frem til rundt 2002, en økende tendens til at revisjonsselskapene også leverer andre tjenester til sine revisjonsklienter. På den annen side har det i kjølvannet av dette, og de store finansskandalene vi har sett nasjonalt og internasjonalt, vært et økende fokus på revisors uavhengighet, og sammenblanding av rollene revisor og rådgiver. Det er delte meninger om hvorvidt slike rådgivningstjenester setter revisors uavhengighet i fare, men det er likevel klart at det er et problem selv om det bare virker som om revisors uavhengighet er under press ("in appearance").

Det er klart at det ikke bare er i unntakstilfeller at revisor leverer "andre tjenester" til sine revisjonsklienter. Det har derfor vært et viktig spørsmål for oss hvor mye slike tjenester revisor kan levere før det kan ansees å være et problem. Vi ser av undersøkelsen at det fortsatt er selskaper som betaler mer i rådgivningshonorar til sin revisor enn de betaler i revisjonshonorar. Det er dog en avtakende tendens, og de tilfeller der forholdstallet er over 2 eller 3, finner vi kun i de tidlige årene i undersøkelsen. Det er dermed ikke sagt at revisor ikke opptrer uavhengig i disse tilfellene, men det er klart at det kan være et signal. Det er umulig å gi et eksakt forholdstall som en grense på hva som skal kunne ansees som uavhengig. Revisorloven gir ikke noe eksakt svar og sier: "*...betydelig i forhold til revisjonshonoraret...*". For å kunne vurdere hva som er betydelig er det viktig å se på rådgivningens art og omfang. Vi har i noen tilfeller gitt eksempler på dette i undersøkelsen. Eksempelvis kan det nevnes at Storebrands høye forholdstall i 2002 kom i forbindelse med en fusjonsprosess, og således må kunne anses som et engangstilfelle. Det er klart at slike honorarer sår mindre tvil om revisors uavhengighet i forhold til faste høye rådgivningshonorarer.

I undersøkelsen ser vi en klar nedgang i forholdet mellom revisjonshonorar og rådgivningshonorar i perioden. Mange selskaper har de siste årene tatt konsekvensen av det økte fokuset rundt uavhengighetsspørsmålet, og skilt ut deler av driften sin, slik at det ikke skal kunne stilles spørsmål om revisors uavhengighet.

Vi ser også at forholdstallet flater ut i de siste årene av undersøkelsen. Det siste året ser vi til og med en marginal økning. Det har kommet nye regler i forhold til revisjonsklientenes plikt til å opplyse om honorar til revisor, der det kreves en mer detaljert rapportering i forhold til tidligere. Vi tror at mye av årsaken til den utflatingen vi ser i tallene våre, skyldes at det over perioden blir bedre og mer presis rapportering, slik at honorar som tidligere ble oppgitt som revisjonshonorar, nå i større grad blir skilt ut og rapportert som ”skatterådgivning” eller ”andre attestasjonstjenester”.

KPMG skiller seg klart ut som det selskapet av de fire store som har det høyeste forholdstallet. Dette har også kommet frem i andre undersøkelser gjort på området. Selskapet har en synkende tendens i løpet av perioden, og er ligger nesten like lavt som de tre andre de siste årene. Det er som sagt viktig å se bak tallene. I 2002 var store deler av rådgivningshonoraret et resultat av fusjonsprosessen mellom Storebrand og DNB.

Vi ser at økt fokus og utskilling av deler av selskaper har bremsert den økende tendensen man så i rådgivningstjenester fra revisor til revisjonsklienter. Dersom vi sammenligner med andre land ser vi også at Norge ligger langt lavere enn for eksempel Storbritannia. Det viktig å nevne at tallene ikke direkte kan sammenlignes, men kan gi en indikasjon på at norske revisjonsselskaper gjennomgående er flinkere til å ikke blande rollen som revisor med rollen som rådgiver. Kredittilsynet konkluderte sitt Rådgivningstilsyn i juni 2003 med at det sto bra til i den norske revisjonsbransjen, men at det fantes få unntak. Etter våre analyser har situasjonen bedret seg ytterligere siden den gang, gjennom lavere forholdstall og bedre rapporteringspraksis, og man bør da konkludere med at revisors uavhengighet er relativt godt ivaretatt her til lands.

Vedlegg 1 DnRS Sirkulære 6-2006

Revisjon, regnskap m.v. sirkulære 2006-6

Revisors honorar - noter, bokføring og fakturering

Bakgrunn

DnRS sirkulære 2003-179 omtaler hvordan revisjonshonoraret bør spesifiseres i note til regnskapet, hvilket revisjonshonorar som skal godkjennes av generalforsamlingen, samt plikten til å gi opplysning om honorar til foretak som revisor har et særskilt samarbeid med. Sirkulæret var gjenstand for en bred behandling i ulike organer og ressursgrupper i DnR.

Siden sirkulære 2003-179 ble skrevet, er det i regnskapsloven vedtatt et nytt notekrav i § 7-31a om godtgjørelse til revisor som gjelder for årsregnskapet 2005. I dette sirkulæret kommenterer vi hvilke konsekvenser dette får for spesifisering av revisjonshonoraret i årsregnskapet.

Alle revisorer må fra og med 1. januar 2006 ta i bruk bokføringsloven med tilhørende forskrift. Bokføringsforskriften har detaljerte krav til hvordan og når fakturering skal skje, krav som blant annet gjelder for revisors fakturering av tjenester. I dette sirkulæret kommenterer vi også hvordan fakturering av revisjonstjenester og andre tjenester bør skje.

Spesifisering av revisjonshonorar i årsregnskapet

Følgende lov- og forskriftsbestemmelser i revisjonslovgivningen omhandler honorar for «revisjon» og «andre tjenester»:

- *Revisorloven § 5-3 tredje ledd:* «Ved utføring av rådgivning og andre tjenester for revisjonspliktig skal revisor kunne dokumentere oppdragets art, omfang og eventuell anbefaling. Slike tjenester skal faktureres særskilt med en angivelse av oppdragets art.»
- *Forskrift om revisjon og revisorer § 4-3:* «Med rådgivnings- eller andre tjenester som nevnt i revisorloven § 4-5 første ledd og i forskriften her menes alle revisors tjenester til den revisjonspliktige som ikke er:

1. revisjon etter lov og god revisjonsskikk samt tjenester revisor må utføre for å kunne revidere årsregnskapet. Tjenester i foregående punktum omfatter rent teknisk oppsett av regnskaper (regnskapsteknisk bistand), forutsatt at oppsettet bygger på materiale hvor prinsipper og vurderinger er fastsatt og utført av den revisjonspliktige
2. revisjon av delårsrapporter
3. attestasjoner og bekreftelser i henhold til lov, forskrift eller krav fra offentlige myndigheter eller overfor tredjepart.»

Bestemmelsene i revisorloven § 5-3 tredje ledd har betydning i forhold til fakturering av de tjenester revisor leverer, og bestemmer at rådgivning og andre tjenester skal faktureres særskilt. Forskrift om revisjon og revisorer § 4-3 definerer nærmere hva som er å anse som revisjon. Alt som ikke er revisjon er å anse som rådgivnings- eller andre tjenester. Hensikten med forskriftsbestemmelsen er blant annet å regulere når revisorloven § 4-5 skal gjelde. Forskriftsbestemmelsen må også få betydning for revisors fakturering av revisjonshonorar.

I tillegg krever regnskapsloven spesifisering av honoraret til revisor. I sirkulære 2003-179 ble det anbefalt at dersom det ble foretatt en ytterligere spesifisering av revisjonstjenester, burde disse deles inn i følgende grupper:

- revisjonstjenester,
- andre attestasjonstjenester,
- skatterådgivning og
- andre ikke-revisjonstjenester.

Regnskapslovens krav til noteopplysninger etter lovendringen lyder:

- *Regnskapsloven § 7-31a:* «Det skal opplyses om godtgjørelse til revisor og hvordan godtgjørelsen er fordelt på lovpålagt revisjon, andre attestasjonstjenester, skatterådgivning og andre tjenester utenfor revisjonen. Honorarer for andre tjenester utenfor revisjonen skal spesifiseres for vesentlig forskjellige tjenester. Opplysningene skal også omfatte godtgjørelse til foretak som revisor har et særskilt samarbeid med.» Dette gjelder for alle foretak som ikke er små, inkl foretak som avlegger regnskap etter IFRS (Ernst & Young).

- *Regnskapsloven § 7-44 første ledd annet punktum:* «Det skal opplyses om godtgjørelse til revisor og hvordan godtgjørelsen er fordelt på revisjon og andre tjenester.» (Gjelder for små foretak)

Fra og med regnskapsåret 2005 er det blitt et krav for foretak som ikke er små, å spesifisere revisjon og andre tjenester fra revisor i følgende grupper:

- lovpålagt revisjon,
- andre attestasjonstjenester,
- skatterådgivning og
- andre tjenester utenfor revisjonen.

Bakgrunnen for det nye spesifikasjonskravet i regnskapsloven er blant annet implementering av elementer fra EU-rekommandasjonen om grunnleggende prinsipper for revisors uavhengighet. I tillegg er dette et krav etter EUs nye 8. selskapsrettsdirektiv som i løpet av 2008 skal implementeres i norsk lovgivning. EUs 8. direktiv definerer lovpålagt revisjon (statutory audit) slik:

"Statutory audit" means an audit of annual accounts or consolidated accounts in so far as required by Community Law."

I norsk oversettelse innebærer dette at begrepet lovpålagt revisjon må forstås som lovpålagt revisjon av årsregnskap og konsernregnskap. Det er i den forbindelse naturlig å inkludere revisjon av delårsrapporter, da revisjonen av årsregnskapet vil bygge på denne revisjonen. De revisjonshandlinger som kreves for å medunderskrive på ligningspapirene, vil også følge av lov og god revisjonsskikk. Hva som i noter skal vises som "lovpålagt revisjon", vil da være tjenester som omfattes av forskrift om revisjon og revisorer § 4-3 nr. 1 og 2. "Andre attestasjonstjenester" vil være tjenester som faller inn under forskriften § 4-3 nr. 3. Dette gjelder attestasjoner i henhold til lov, forskrift eller krav fra offentlige myndigheter. Ut over dette omfatter "andre attestasjonstjenester" bare attestasjoner som avgis overfor *tredjeparter*. Honorar som knyttes til attestasjoner og liknende som avgis eksempelvis i forhold til selskapets generalforsamling, skal da vises som "andre tjenester utenfor revisjonen". "Skatterådgivning" og "andre tjenester utenfor revisjonen" vil omfatte tjenester som revisor kan tilby innenfor revisorloven § 4-5 med tilhørende forskriftsbestemmelser.

Eksempler på spesifisering av revisors honorar i de grupper regnskapsloven krever, finnes i tabellen nedenfor.

Revisorloven § 5-3, 3. ledd og forskrift om revisjon og revisorer § 4-3	Regnskapsloven § 7-31a Gjelder for alle foretak som ikke er små	Regnskapsloven § 7-44 Gjelder for små foretak	
Tjenester som er å anse som "lovpålagt revisjon" etter regnskapsloven er å anse som "revisjon" etter revisorloven og revisorforskriften.	<p>Lovpålagt revisjon</p> <ul style="list-style-type: none"> • Den prosess som lov og god revisjonsskikk stiller krav om for at revisor skal kunne avgi sin revisjonsberetning, herunder: • Gjennomgåelse og vurdering av intern kontroll/formuesforvaltning som følger av god revisjonsskikk. • Rent teknisk oppsett av regnskaper (regnskapsteknisk bistand), forutsatt at oppsettet bygger på materiale hvor prinsipper og vurderinger er fastsatt og utført av den revisjonspliktige. • Revisjon av og bekreftelser på ligningspapirer. • Revisjon eller begrenset revisjon av delårsrapporter. 	For små foretak vil de tjenester som ellers er å anse som "lovpålagt revisjon" spesifiseres som "revisjon".	
	Bokføringsreglene <u>krever ikke</u> at tjenester knyttet til lovpålagt revisjon spesifiseres i fakturaen.		
Tjenester som er å anse som "andre attestasjonstjenester"	<p>Andre attestasjonstjenester</p> <ul style="list-style-type: none"> • Arbeid knyttet til attestasjoner/bekreftelser som 	For små foretak vil de tjenester som ellers er å anse som "andre	

<p>etter regnskapsloven er å anse som "revisjon" etter revisorloven og revisorforskriften.</p>	<p>pålegges den valgte revisor gjennom lovgivningen. (Eks.: aksjelovens bestemmelser knyttet til kapitalutvidelse/-nedsettelse m.v. herunder veiledning om hvordan disse reglene er å forstå)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Arbeid knyttet til bekreftelser/attestasjoner der tredjeparter ber om bekreftelser fra den valgte revisor, for eksempel banker. 	<p>attestasjonstjenester" spesifiseres som "revisjon".</p>	
<p>Bokføringsreglene <u>krever</u> at tjenester knyttet til andre attestasjonstjenester spesifiseres i fakturaen etter hvilke oppdrag som er utført.</p>			
<p>Tjenester som er å anse som "Skatterådgivning" etter regnskapsloven er å anse som "rådgivnings- eller andre tjenester" etter revisorloven og revisorforskriften.</p>	<p>Skatterådgivning</p> <ul style="list-style-type: none"> • Rent teknisk oppsett av ligningspapirer (skatteteknisk bistand), forutsatt at oppsettet bygger på materiale hvor prinsipper og vurderinger er fastsatt og utført av den revisjonspliktige. • Veiledning til klienten om hvordan skatteregler er å forstå. • Utrede konsekvenser ved valg av skattemessige alternative løsninger. • Bistand ved skatteklager eller henvendelser fra skattemyndighetene. 	<p>For små foretak vil de tjenester som ellers er å anse som "skatterådgivning" spesifiseres som "andre tjenester".</p>	
<p>Bokføringsreglene <u>krever</u> at tjenester knyttet til skatterådgivning spesifiseres i</p>			

	fakturaen etter hvilke oppdrag som er utført.		
Tjenester som er å anse som "andre tjenester utenfor revisjonen" etter regnskapsloven er å anse som "rådgivnings- eller andre tjenester" etter revisorloven og revisorforskriften.	<p>Andre tjenester utenfor revisjonen</p> <ul style="list-style-type: none"> • Utvidet revisjon etter anmodning fra ledelsen/pålegg fra generalforsamlingen (omfang/områder) som resulterer i en attestasjonsuttalelse. • Rådgivning/utredning til klienten slik at årsregnskapet skal kunne avlegges i samsvar med lovgivningens krav, Gjennomgåelse og vurdering av intern kontroll/formuesforvaltning ut over det som god revisjonsskikk krever. • Avtalte kontrollhandlinger • Tjenester som ikke er noe av det ovenforstående <p>Andre tjenester utenfor revisjon skal spesifiseres for vesentlig forskjellige tjenester.</p>	For små foretak vil de tjenester som ellers er å anse som "andre tjenester utenfor revisjon" spesifiseres som "andre tjenester".	
	Bokføringsreglene <u>krever</u> at tjenester knyttet til andre tjenester utenfor revisjon spesifiseres i fakturaen etter hvilke oppdrag som er utført.		

Andre tjenester utenfor revisjon skal spesifiseres for vesentlig forskjellige tjenester. Det er ikke noe i veien for en ytterligere spesifisering utover regnskapslovens krav dersom det oppfattes som hensiktsmessig i enkelte tilfeller. Når små foretak velger å foreta en ytterligere oppsplitting utover kravene for små foretak, bør kravene for ordinære foretak være retningsgivende.

Hva skal godkjennes av generalforsamlingen?

Det er generalforsamlingen som velger revisor. Honoraret for lovpålagt revisjon må derfor godkjennes av generalforsamlingen. Hvis generalforsamlingen har pålagt den valgte revisor å avgi andre attestasjoner som ikke omfattes av revisjonsberetningen, må også dette honoraret godkjennes av generalforsamlingen.

Samarbeidende foretak

Etter regnskapsloven § 7-31a skal honorar fra samarbeidende selskaper inngå i det honoraret som skal opplyses. Dette kravet gjelder ikke for små foretak.

Konsern

Opplysningsplikten innebærer for konsernregnskapet at revisjonshonoraret for revisjon av alle datterselskaper skal med, uansett om de revideres av konsernrevisor eller ikke. Videre må "andre tjenester" som leveres av disse revisorene eller selskaper de "har et særskilt samarbeid med", også tas med.

Bokføringslovens krav til fakturering

Bokføringsloven med forskrift stiller krav til innholdet i en salgsdokumentasjon og når slik dokumentasjon må utarbeides. Nedenfor kommenteres spesielle krav knyttet til fakturering av revisjonstjenester og andre tjenester.

Innholdet i salgsdokumentasjonen

Etter bokføringsforskriften § 5-1-1 skal dokumentasjon av salg av varer og tjenester minst inneholde:

1. Nummer og dato for utstedelse av dokumentasjonen,
2. angivelse av partene,
3. ytelsens art og omfang,
4. tidspunkt og sted for levering av ytelsen,
5. vederlag og betalingsforfall, og
6. eventuell merverdiavgift og andre avgifter knyttet til transaksjonen som kreves spesifisert i lov eller forskrift. Merverdiavgift skal angis i norske kroner.

Revisorloven § 5-3 tredje ledd krever at rådgivning og andre tjenester skal faktureres særskilt med en angivelse av oppdragets art. For at notekravet i regnskapsloven § 7-31a skal kunne oppfylles, må også honoraret spesifiseres tilsvarende i fakturaen. Ved angivelse av ytelsens art må det derfor minst skilles mellom: lovpålagt revisjon, andre attestasjonstjenester, skatterådgivning og andre tjenester utenfor revisjonen.

For arbeid som utføres innenfor lovpålagt revisjon, er det ikke krav til å angi nærmere hvilke arbeidsoppgaver som er utført. Teknisk utarbeidelse av årsregnskapet inngår i denne sammenhengen som lovpålagt revisjon forutsatt at oppsettet bygger på materiale hvor prinsipper og vurderinger er fastsatt og utført av den revisjonspliktige, jf. forskrift om revisjon og revisorer § 4-3. Det er ingenting i veien for en ytterligere oppsplitting i fakturaen dersom det er ønskelig.

Når det gjelder skatterådgivning, andre attestasjonstjenester og andre tjenester utenfor revisjonen, må det for å oppfylle forskriftens krav, angis nærmere hvilket oppdrag som er utført.

I hver faktura som utstedes kan det for eksempel skilles mellom følgende ytelser:

- Lovpålagt revisjon for regnskapsåret
- Attestasjonstjenester (spesifisert hva de knytter seg mot)
- Teknisk utarbeidelse av årsregnskapet
- Utarbeidelse av ligningspapirer
- Skattemessig bistand vedr...
- Regnskapsmessig bistand vedr...

For at den regnskapspliktige skal kunne finne beløpet som skal godkjennes av generalforsamlingen, må det angis for hvilket regnskapsår honorar for lovpålagt revisjon gjelder. Spesifikasjonskravet gjelder også ved utstedelse av akontofakturaer gjennom året, enten dette er tomånedlige fakturaer for tjenester som leveres løpende, eller fakturering for tjenester som leveres etter anbud eller tilsvarende forhåndsavtalt pris, jf omtale nedenfor.

Angivelse av ytelsens art kombinert med pris, vil normalt gi tilstrekkelig informasjon om omfanget av tjenesten. En angivelse av tidsforbruket vil ikke nødvendigvis tilføre brukerne av

dokumentasjonen vesentlig merverdi. En eksplisitt omfangsangivelse kan derfor i mange tilfeller utelates ved fakturering av revisjonstjenester og andre tjenester. Selv om ikke timer angis i fakturaen, bør revisor på anmodning fra klienten fremlegge en nærmere oversikt over hvilket arbeid som er utført, eventuelt hvor mange timer som har medgått i utførelsen av oppdraget.

Angivelse av tidspunkt og sted for levering av ytelsen har ingen relevans for levering av revisjons- og andre tjenester, og opplysningen kan utelates. Det vil for slike tjenester være tilstrekkelig at det fremgår hvilken periode tjenesten er levert.

Tidspunkt for utstedelse av faktura

Følgende bestemmelser i bokføringsforskriften vil kunne påvirke fakturering av tjenester fra revisor:

- § 5-2-2. *Tidspunkt for utstedelse av salgsdokumentasjon, første setning:* «Salgsdokumentasjon skal utstedes snarest mulig og senest en måned etter levering, med mindre annet er bestemt i denne forskrift.»
- § 5-2-4. *Løpende levering av tjenester:* «Tjenester som leveres løpende skal faktureres senest en måned etter utløpet av den ordinære merverdiavgiftsterminen, jf. merverdiavgiftsloven § 30 første ledd. Utstedelse av salgsdokumentasjon for løpende tjenesteleveranser kan utsettes ytterligere for ubetydelige leveranser.»
- § 5-2-6. *Anbud og lignende:* «For tjenester som leveres etter anbud eller tilsvarende forhåndsavtalt pris, kan salgsdokumentasjon utstedes i henhold til avtale mellom partene, med mindre avtalt fakturering avviker vesentlig fra reell fremdrift.»
- § 5-2-7. *Forskuddsfakturering:* «Salgsdokumentasjon for persontransport, servering, abonnementer, leier, avgifter og lignende kan utstedes før levering har funnet sted, begrenset til en periode på ett år. Salgsdokumentet skal så vidt mulig utstedes innenfor det kalenderår levering finner sted. For andre typer leveranser kan det ikke utstedes salgsdokumentasjon inklusive merverdiavgift før den avgiftspliktige varen eller tjenesten er levert.»

Tjenester fra revisor kan ikke faktureres med merverdiavgift før tjenesten er levert. Dette er ikke til hinder for at revisor kan sende en forskuddsfaktura uten merverdiavgift. Tjenesten må

da faktureres når den er levert, jf. bokføringsforskriften §§ 5-2-2 og 5-2-4, og avregnes mot forskuddet.

Lovpålagt revisjon anses som en tjeneste som leveres etter hvert som arbeidet utføres. Det samme gjelder normalt også andre attestasjonsoppgaver, skatterådgivning og tjenester utenfor revisjonen da revisor opptjener retten til vederlag fortløpende.

For tjenester som leveres løpende og som faktureres basert på medgått tid, skal fakturering skje for perioder på to måneder og da senest én måned etter utløpet av perioden, jf bokføringsforskriften § 5-2-2. Fakturering kan utsettes ytterligere for ubetydelige leveranser. Hva som regnes om ubetydelig, kan vurderes ut ifra omfanget av det enkelte oppdrag. Enkelte oppdrag kan imidlertid være ubetydelige i sin natur ut ifra revisjonsselskapets totale driftsinntekter.

Dersom det er inngitt et tilbud på oppdraget, eller det er avtalt en pris på forhånd, kan fakturering skje etter avtale med klienten, jf bokføringsforskriften § 5-2-4. Det forutsettes da at tjenesten opptjenes løpende og at fakturert beløp ikke avviker vesentlig fra reell fremdrift på oppdraget. Det vil si at det for slike fastprisoppdrag tillates at det i faktureringen ligger et element av forskudds- eller underfakturering ved hver delfakturering. Tjenesten må også ved hver slik delfakturering spesifiseres etter ytelsens art.

Med vennlig hilsen

Den norske Revisorforening
servicekontor

Per Hanstad	Harald Brandsås
Adm. direktør	Fagdirektør

Vedlegg 2 Kommentarer til tallmaterialet

Acergy

Dårlig og uoversiktlig rapportering. Bruker 20-F-skjema. De rapporterer i hele millioner dollar. For eksempel ble "all other fees" i 2005 satt til <0,1 millioner dollar, noe som er meget unøyaktig.

Aker-gruppen

Kværner ASA har vært gjennom en rekke restruktureringsprosesser i 2004 og 2005.

Mesteparten av virksomheten har enten blitt fisjonert i separate enheter eller solgt ut.

- Aker Kværner ble etablert i april 2004 og inkluderer brorparten av det gamle Kværner bestående av ingeniør- og konstruksjonstjenester, teknologiproduksjon og integrerte løsninger innen følgende industrier: olje og gass, raffineri og petrokjemi, farmasøyt og bioteknikk, kraftindustri og metallindustri.
- Aker Yards ble etablert i juni 2004 som en kombinasjon av skipsbyggingsaktivitetene i de to ledende industrikonsernene i Norge, Aker og Kværner. Aker Yards er et multinasjonalt skipsverftskonsern bestående av 13 verft i Norge, Tyskland, Finland, Romania og Brasil, inkludert Kværners tidligere verft i Finland og Brasil. Selskapet fokuserer på komplekse og spesialiserte skipsfartøy og er et av Europas største, og blant verdens fem største skipsverftskonsern.
- Aker ASA ble etablert i september 2004 etter fusjonen mellom Aker RGI og Kværner. Aker ASA er nå morselskapet i det norske industrikonsernet Aker som består av blant andre Aker Kværner, Aker Yards, Aker Seafoods, Aker American Shipping, Aker Material Handling og Aker Capital.

I tallmaterialet vårt har vi ikke med tall fra tiden før 2004. Tallene for Aker ASA inkluderer alle datterselskaper unntatt Aker Kværner og Aker Yards som selv er notert på Hovedlisten.

Axis-shield

Tallene i årsrapporten er oppgitt i GBP, og vi har derfor konvertert de til NOK i vårt tallmateriale.

Andvord Tybring-Gjedde

C. Tybring-Gjedde ASA har endret selskapsnavn til Andvord Tybring-Gjedde ASA. Det nye navnet ble registrert i Brønnøysund og selskapet ble 2. september 2005 notert på Oslo Børs med nytt navn, Andvord Tybring-Gjedde ASA.

CanArgo Energy Corporation

Selskapet rapporterer ”professional fees” uten å spesifisere nærmere hva dette innebærer. Derfor er det umulig å trekke ut revisjonshonorar og eventuelle andre tjenester uten nærmere spesifisering. Selskapet finnes derfor ikke i tallmaterialet.

Consafe Offshore

Selskapet opererer med avvikende regnskapsår. Vi har valgt å sette året 1. juli 2004 til 30. juni 2005 i raden for året 2005. Tallene i årsrapporten er oppgitt i SEK, og vi har derfor konvertert de til NOK i vårt tallmateriale. Selskapet startet virksomhet våren 2004, og ble børsnotert på Oslo Børs 26. september 2005. Første virkelige driftsår er derfor 2005, noe vi også kan se ut i fra tallmaterialet.

Crew Gold Corporation

Selskapet opererer med avvikende regnskapsår. Selskapet rapporterer ”professional fees” uten å spesifisere nærmere hva dette innebærer. Derfor er det umulig å trekke ut revisjonshonorar og eventuelle andre tjenester uten nærmere spesifisering. Selskapet finnes derfor ikke i tallmaterialet.

DOF

Honorar for andre tjenester i 2005 er tolvdoblet i forhold til 2004. Dette vedrører hovedsaklig bistand og due diligence ifm. børsnotering av GEO ASA og oppkjøp av Century Subsea Ltd.

Ekornes

Selskapet rapporterer 0 i ”revisjonsbeslektede tjenester” i årene 2002-2004. Regnskapsføringen følger nye regler i 2005, med oppdeling av honorarer betalt til revisor i fire undergrupper, og vi ser da at selskapet rapporterer honorarer også for andre tjenester. Det kan være grunn til å tro at selskapet også for årene 2002-2004 har mottatt andre tjenester fra revisor, uten at dette har blitt nærmere spesifisert i regnskapene.

Fast Search and Transfer

Tallene i årsrapporten er oppgitt i USD, og vi har derfor konvertert de til NOK i vårt tallmateriale.

Frontline

Selskapet er registrert på Bermuda, og bruker 20-F-skjema til rapportering. Tallene i årsrapporten er oppgitt i USD, og vi har derfor konvertert de til NOK i vårt tallmateriale.

Bergesen Worldwide Gas

Tallene i årsrapporten er oppgitt i USD, og vi har derfor konvertert de til NOK i vårt tallmateriale.

Grenland Group

12. desember 2005 ble selskapet notert på Oslo Børs. 24. september 2004 inngikk HitecVision AS og Grenland Offshore en avtale om å fusjonere til selskapet Grenland Group AS. Det finnes derfor ingen årsregnskaper for årene før 2004.

Hafslund

Selskapet rapporterer 0 i ”annen revisjonsmessig bistand” i årene 2002-2004. Regnskapsføringen følger nye regler i 2005, med oppdeling av honorarer betalt til revisor i fire undergrupper, og vi ser da at selskapet rapporterer honorarer også for andre tjenester. Det kan være grunn til å tro at selskapet også for årene 2002-2004 har mottatt andre tjenester fra revisor, uten at dette har blitt nærmere spesifisert i regnskapene.

I.M.Skaugen

Tallene i årsrapporten er oppgitt i USD, og vi har derfor konvertert de til NOK i vårt tallmateriale.

Jinhui Shipping and Transport

Tallene i årsrapporten er oppgitt i USD, og vi har derfor konvertert de til NOK i vårt tallmateriale.

Norske skogindustrier

Selskapet byttet i 2004 revisjonsselskap noe som innebærer at honorar betalt til revisor dette året består av honorar både til Ernst & Young og til PricewaterhouseCoopers. I regnskapet for år 2004 er det ikke spesifisert hvor mye av totalhonoraret som går til de respektive selskapene. Vi har derfor tilskrevet hele honoraret til PwC da det er de som er selskapets revisor for regnskapsåret 2004.

NutriPharma

Selskapet opererer med ulik terminologi i de ulike regnskapsårene. I 2002 og 2004 brukes begrepet "Technical accounting assistance" som vi har definert som revisjon jfr DnR sirkulære 2006-6 (se vedlegg 1). I 2003 benyttes begrepet "Accounting and advisory services" som blir definert som rådgivning, og går således inn under andre tjenester i vårt tallmateriale. I 2005 benyttes de nye reglene som deler honorar betalt til revisor opp i fire undergrupper. Dette forklarer hvorfor forholdstallene svinger fra år til år.

Selskapet byttet i 2005 revisjonsselskap noe som innebærer at honorar betalt til revisor dette året består av honorar både til PriceWaterhouseCoopers og til BDO Revico Oslo DA. I regnskapet for år 2005 er det ikke spesifisert hvor mye av totalhonoraret som går til de respektive selskapene. Vi har derfor tilskrevet hele honoraret til BDO Revico Oslo DA da det er de som er selskapets revisor for regnskapsåret 2005.

Odfjell

Tallene i årsrapporten er oppgitt i USD, og vi har derfor konvertert de til NOK i vårt tallmateriale.

Orkla

Selskapet rapporterer honorarene til revisor for konsernet i millioner kroner. Dette er unøyaktig, og vi ser i tillegg at honorarene endrer seg fra årsregnskap til årsregnskap for de samme årene. Om dette skyldes at tallene blir revidert i ettertid, eller ulik rapporteringspraksis fra år til år er vanskelig å si. Det er likevel snakk om små endringer, som ikke vil ha signifikant betydning for undersøkelsen.

Pan Fish

Revisjonshonoraret i 2002 inneholder en del kostnader i forbindelse med en emisjon. Selskapet endrer også revisor fra 2002 til 2003. Dette kan kanskje forklare noe av nedgangen i revisjonshonorar for 2003.

Petroleum Geo-Services

Tallene i årsrapporten er oppgitt i USD, og vi har derfor konvertert de til NOK i vårt tallmateriale. Selskapet har en meget god rapportering, og er lagt inn som eksempel i Vedlegg 3.

Polimoon

Selskapet ble notert på Oslo Børs 26. april 2005. Vi har ikke klart å oppdrive regnskapene for 2002 og 2003.

RCCL

Selskapet har ingen spesifisering av honorar betalt til revisor i sine årsregnskap. Tross utallige henvendelser til selskapet har vi ikke klart å oppdrive disse tallene.

Rieber & Søn

Årsrapporten for 2002 har vi ikke klart å oppdrive.

SAS

Tallene i årsrapporten er oppgitt i SEK, og vi har derfor konvertert de til NOK i vårt tallmateriale.

Sinvest

Vi ser at honorar betalt til revisor i 2005 er høyt i forhold til de foregående år. Grunnen til dette er blant annet kostnader i forbindelse med oppkjøp i Kristiansand Drilling. ”Teknisk regnskapsbistand” anses som lovpålagt revisjon, og står derfor under ”revisjonshonorar”. Vi ser også ut i fra årsregnskapene at selskapet bruker et samarbeidende advokatfirma til annen bistand. Disse tallene er ikke med i undersøkelsen.

Siem Offshore

Siem Offshore ble sommeren 2005 skilt ut fra selskapet Subsea 7. Det finnes derfor bare regnskaper fra 1. juli 2005.

Stolt-Nielsen

I 2002 er revisjonshonoraret ikke oppgitt i 20-F skjema.

Storebrand

Andre tjenester i 2002 inkluderer honorar i forbindelse med fusjonsprosessen med DnB. Vi ser også at selskapet skifter revisor fra 2003 til 2004. Tallene er oppgitt i hele millioner, noe som er unøyaktig.

Stepstone

Tallene i årsrapporten er oppgitt i Euro, og vi har derfor konvertert de til NOK i vårt tallmateriale.

Subsea 7

Tallene i årsrapporten er oppgitt i USD, og vi har derfor konvertert de til NOK i vårt tallmateriale.

SuperOffice

Deler av andre tjenester går til Deloitte advokater, men er ikke tallmessig spesifisert. Vi kan derfor ikke skille ut dette, og disse honorarene er derfor med i vår undersøkelse.

Tandberg

Selskapet rapporterer fra og med 2004 i USD, vi har derfor konvertert de til NOK i vårt tallmateriale.

Tandberg Data

I 2003 har selskapet betalt et uforholdsmessig høyt beløp til revisor for andre tjenester. Dette er i hovedsak begrunnet i bistand relatert til utskilling av Tandberg Storage, som utgjorde 1 338 000 NOK. I 2004 utgjorde 280 000 NOK av revisjonshonoraret teknisk bistand i forbindelse med IFRS-konverteringen.

Tandberg Television

I 2005 omfattet 1 370 000 NOK av ”andre tjenester” tjenester som gjaldt finansiell og skattemessig due diligence i forbindelse med oppkjøp i 2005.

TGS-NOPEC Geophysical Company

Selskapet rapporterer fra og med 2003 i USD, vi har derfor konvertert regnskapstallene til NOK i vårt tallmateriale.

Tomra Systems

I 2005 er 600 000 NOK oppgitt som ”andre tjenester” knyttet til innføring av IFRS. Vi har derfor lagt dette i gruppen ”revisjonshonorar” jfr. diskusjon om regnskapsteknisk bistand i kapittel 4.1.

Visma

I 2002 er ”andre tjenester” hovedsaklig knyttet til ”due diligence” og annen assistanse i forbindelse med oppkjøp av andre selskaper.

Vedlegg 3 Eksempler på god og dårlig rapportering

Petroleum Geo-services – god rapportering

REMUNERATION TO AUDITOR

Fees for audit and other services provided by the Company's auditor are as follows (exclusive VAT and including out of pocket expenses):

<i>(In thousands of dollars)</i>	Years ended December 31,		
	2005	2004	2003
Audit fees ^{a)}	4,112	8,460	8,267
Other attestation services ^{b)}	32	42	93
Fees for tax services ^{c)}	175	134	132
All other fees ^{d)}	136	—	541
Total	4,455	8,636	9,033

a) Audit fees for 2003 have been updated to reflect also fees incurred in 2005 and include fees incurred in 2003 (after May 21, 2004) for the audit of previous periods (\$0,207) and for the close of the 2003 audit in accordance with US GAAP and fresh start (\$1,839). Audit fees for 2005 have been updated to reflect also fees incurred in 2005 and include audit of the annual accounts up to May 31, 2004 (\$2,329) as well as fees incurred during 2003/2004 (up to May 31, 2004) for the audit of previous periods (\$2,966) and for the fresh start audit under US GAAP (\$1,898).

b) Other attestation services consist of fees for agreed upon procedures and other attestation services.

c) Fees for tax services consist of fees for tax filing services and other tax assistance services.

d) All other fees include fees for assistance in connection with Sarbanes Oxley Act, restructuring, refinancing and due diligence performed by banks in connection with the financial restructuring in 2002.

Crew Gold corporation – dårlig rapportering

Selected Financial Information

	2005	2004	2003
	\$ '000	\$ '000	\$ '000
Mineral sales	\$ 20,366	-	-
Direct cost of mineral sales	(21,220)	-	-
Depletion and depreciation	(5,632)	-	-
	\$ (6,486)	-	-
Administration, office and general	\$ (6,955)	(5,237)	(3,488)
Professional fees	(847)	(705)	(1,141)
Other income (expenses)	3,455	3,011	(8,271)
Net loss	\$ (8,965)	\$ (2,859)	\$ (12,757)

Vedlegg 4 Endret rapporteringspraksis Ekornes, Hafslund og Domstein

Ekornes 2004

Godtgjørelse til ledende personer i 2004: (Tall i NOK 1,000)	Remuneration to members of the Group Management in 2004: (NOK 1,000)	Adm. direktør Managing Director	Revisjon Konsern Auditor Group	Styreleder Chairman of the Board	Styre Board	Revisor Auditor Ekornes ASA
Lønn 2004	Salaries 2004	4,317				
Bonus	Bonuses	1,124				
Gevinst på innløste opsjoner	Subscribed share options	2,967				
Pensjonsutgifter	Pension costs	338				
Styrehonorer	Directors' emolument			200	747	
Annet honorar	Other fees			300		
Revisjonshonorar	Auditor's fee		2,090			566
Revisjonsbeslektede tjenester	Audit related services		1,527			397
Annen godtgjørelse	Other remuneration	187				
Sum	Total	5,933	3,617	500	747	963

Ekornes 2005

Godtgjørelse til styremedlemmer og revisor i 2005: (Tall i NOK 1,000)	Remuneration to board members and Auditor in 2005: (Figures in NOK 1,000)	Revisjon konsern	Ole Njell Holla	Torgeir Røve	Carl GraffWang	Bert Svendsen	Arntstein Johannes- Sæ	Ove Skjær	Kåre Fjellstad	Jørn Hess	Jens Petter Ekornes
Styrehonorer	Director emolument		482	191	217	149	100	100	50	100	100
Revisjonshonorar	Audit fees	2,637									
Andre attestasjonstjenester	Other attestation fees	68									
Skatterådgivning	Tax advisory	248									
Andre tjenester utenfor revisjon	Other services	493									
Annen godtgjørelse	Other remunerations										5
Lønn 2005	Salaries										7 66
Bonus 2004, utbetalt i 2005	Bonus 2004, paid in 2005										7 82
Pensjonsutgifter	Pension cost										44
Sum	Total	3,446	482	191	217	149	100	100	50	100	1,697

Hafslund 2004

Note 7 Andre driftskostnader

Hafslund ASA			Konsern		
2002	2003	2004	2004	2003	2002
			413	443	256
30	29	48	114	131	150
7	16	71	176	135	94
6	32	34	100	94	88
32		34	264	195	420
75	77	187	1 067	998	1 008

Resultatført revisjonshonorar for Hafslund ASA i 2004 var 1,7 millioner kroner og for konsernet 5,0 millioner kroner. I tillegg kommer honorar for annen revisjonsmessig bistand i Hafslund ASA med 1,4 millioner kroner og for konsernet med 3,6 millioner kroner.

Hafslund 2005

Note 21 Andre driftskostnader

Millioner kroner	2005	2004
Vedlikeholdskostnader	291	364
Konsulentkostnader	107	111
Husleie, strøm etc.	161	175
Salgs- og markedsføringskostnader	83	96
Andre driftskostnader	144	264
Sum andre driftskostnader	786	1 010

Det er i 2005 for konsernet resultatført honorar til revisor på 6,3 millioner kroner (2004: 7,7 millioner kroner). Honoraret fordeler seg på lovpålagt revisjon med 3,7 millioner kroner, andre attestasjonstjenester med 0,1 millioner kroner, skatterådgivning med 0,8 millioner kroner og andre tjenester utenfor revisjon med 1,7 millioner kroner.

Domstein 2004

2. LØNSKOSTNADER, ANTALL ANSATTE, GODTGJØRELSER, LÅN TIL ANSATTE M.M.

PAYROLL AND RELATED COSTS, NUMBER OF EMPLOYEES, REMUNERATION, LOANS TO EMPLOYEES, ETC.

Beløp i tusen kroner <i>Figures in NOK 1 000</i>	2004	2003	2002
Lønn <i>Salaries</i>	163 117	149 580	201 554
Folketrygdavgift <i>National Insurance Fund costs</i>	25 402	22 154	32 262
Pensjonskostnader <i>Pension expenses</i>	5 274	2 983	2 964
Andre ytelser <i>Other remuneration</i>	3 704	4 810	17 579
Sum <i>Total</i>	197 497	179 527	254 359

Gjennomsnittlig antall årsverk <i>Average number of man-years</i>	535	552	705
Herav andel av antall ansatte i felleskontrollerte selskaper* <i>Proportion of the number of employees in joint ventures*</i>	0	0	321

Lønn inkluderer følgende godtgjørelser *Salaries include the following remuneration*

Medlemmer av styret <i>Members of the Board</i>	400	390	390
Administrerende direktør <i>Chief Executive Officer</i>	990	929	552

*) Gjelder Fjord Domstein Holding AS, inkl. Pieters 1. halvår 2002. *Applies to Fjord Domstein Holding AS, including Pieters first half year 2002.*

Det er ikke ytt lån eller annen sikkerhetsstillelse til styret eller administrerende direktør. Det foreligger heller ikke forpliktelser til å yte styrets leder eller administrerende direktør særskilt vederlag ved opphør eller endring av vervet eller ansettelsesforholdet.

Revisor

Godtgjørelse i 2004 til Deloitte Statsautoriserte Revisorer AS for revisjon utgjør kr 937 344. Godtgjørelse for revisjonsrelaterte tjenester utgjør kr 537 517.

There were no loans or other granting of securities to the Board or the Chief Executive Officer. Nor are there any commitments to grant the Chairman of the Board or the Chief Executive Officer special remuneration on termination of employment or change of job or conditions of employment.

Auditor

Remuneration in 2004 to Deloitte & Touche State-authorized Auditors AS for the audit amounts to NOK 937 344. Remuneration for audit related services amounts to NOK 537 517.

Domstein 2005

2. LØNSKOSTNADER, ANTALL ANSATTE, GODTGJØRELSER, LÅN TIL ANSATTE M.M.

PAYROLL AND RELATED COSTS, NO. OF EMPLOYEES, REMUNERATION, LOANS TO EMPLOYEES, ETC.

Beløp i tusen kroner <i>Figures in NOK 1 000</i>	2005	2004	2003
	IFRS	IFRS	NGAAP
Lønn <i>Salaries</i>	161 408	163 116	149 580
Folketrygdavgift <i>National Insurance Fund costs</i>	25 233	25 400	22 154
Pensjonskostnader <i>Pension expenses</i>	4 701	4 507	2 963
Aksjebasert avlønning <i>Share-based wages</i>		1 664	
Andre sosiale kostnader <i>Other welfare costs</i>	4 398	3 706	4 810
Sum <i>Total</i>	195 740	198 393	179 527

Gjennomsnittlig antall ansatte var: *The average no. of employees was:*

585	535	552
		2005

Det er ikke ytt lån eller annen sikkerhetsstillelse til styret eller administrerende direktør. Det foreligger heller ikke forpliktelser til å yte styrets leder eller administrerende direktør særskilt vederlag ved opphør eller endring av vervet eller ansettelsesforholdet.

Administrerende direktør Rolf Domstein har en grunnlønn på NOK 1 018 000 pr. år. Lønnen er regulert med NOK 28 000 i 2005.

Godtgjørelse til styrets medlemmer utgjorde NOK 440 000 (2004: NOK 400 000).

Revisor

Deloitte Statsautoriserte Revisorer AS er konsernets valgte revisor foruten selskaper i Sverige og Vest Engros AS i Norge.

Oversikten viser godtgjørelse til Deloitte Statsautoriserte Revisorer AS og samarbeidende selskap Deloitte Advokater DA:

There were no loans or other granting of securities to the Board or the Chief Executive Officer. Nor are there any commitments to grant the Chairman of the Board or the Chief Executive Officer special remuneration on termination of employment or change of job or conditions of employment.

CEO Rolf Domstein has a basic salary of NOK 1 018 000 per year, which was adjusted by NOK 28 000 in 2005.

Directors emoluments were NOK 440 000 (2004: NOK 400 000).

Auditor

Deloitte Statsautoriserte Revisorer AS is the group's chosen auditor in addition to companies in Sweden and Vest Engros AS in Norway.

The list shows the fees to Deloitte Statsautoriserte Revisorer AS and co-operating company Deloitte Advokater DA:

Beløp i tusen kroner <i>Figures in NOK 1 000</i>	IFRS
Lovpålagt revisjon <i>Statutory audit</i>	1 060
Annen regnskapsmessig bistand <i>Other consulting services</i>	680

Vedlegg 5 Honorarer til ekstern revisor for Norsk Hydro

Årsrapport 2005:

Note 25

Honorar til eksterne revisorer

Deloitte statsautoriserte revisorer AS (Deloitte) er revisor for Norsk Hydro ASA og de norske datterselskapene. Deloitte reviderer majoriteten av konsernets datterselskaper. Enkelte datterselskaper er revidert av Ernst & Young og andre selskaper. Tabellen nedenfor viser totale honorarer for revisjon og øvrige tjenester for regnskapsårene 2005 og 2004, inkludert honorarer i 2004 knyttet til avhendet virksomhet.

2005	Revisjons-	Revisjons-	Øvrige	Skatte-	
Beløp i tusen kroner	honorar	relaterte	tjenester	messige	Sum
		tjenester	tjenester	tjenester	
Deloitte Norge ¹⁾	32.210	1.796	1.444	631	36.081
Deloitte utenfor Norge	25.696	3.126	131	6.784	35.737
Sum Deloitte	57.906	4.921	1.575	7.416	71.818
Ernst & Young ²⁾	11.312	396		958	12.667
Andre	3.041	403	1.244	1.149	5.836
Sum honorarer	72.259	5.720	2.819	9.523	90.321

2004	Revisjons-	Revisjons-	Øvrige	Skatte-	
Beløp i tusen kroner	honorar	relaterte	tjenester	messige	Sum
		tjenester	tjenester	tjenester	
Deloitte i Norge	24.691	2.018	1.337	17	28.063
Deloitte utenfor Norge	23.399	4.899	427	7.445	36.170
Sum Deloitte	48.090	6.917	1.764	7.462	64.233
Ernst & Young ²⁾	11.095	929		2.200	14.224
Andre	3.660	1.314	1.215	1.774	7.963
Sum honorarer	62.845	9.159	2.979	11.436	86.420

1) Fra 2005 omfatter revisjonshonoraret for Deloitte Norge revisjon av Hydro opererte olje- og gasslisenser. Honoraret for 2005 var 2,4 millioner kroner. Tilsvarende tall for 2004 var 2,3 millioner kroner som ikke er inkludert i tabellen.

2) Beløpene for Ernst & Young relaterer seg til datterselskaper hvor Ernst & Young er valgt revisor. Ernst & Young leverer ikke-revisjonstjenester til datterselskaper hvor de ikke er valgt revisor, disse kostnadene er ikke inkludert i tabellen.

Årsrapport 2003:

25. Honorar til ekstern revisorer

Deloitte Statsautoriserte Revisorer AS (Deloitte) er revisor for Norsk Hydro ASA og de norske datterselskapene. Deloitte reviderer majoriteten av konsernets datterselskaper. Enkelte datterselskaper er revidert av Ernst & Young og andre selskaper. Tabellen nedenfor viser totale honorarer for revisjon og øvrige tjenester for regnskapsårene 2003 og 2002.

2003	Revisjons-	Revisjons-	Øvrige	Skatte-	
Beløp i tusen kroner	honorar	relaterte	tjenester	messige	Sum
		tjenester	tjenester	tjenester	
Deloitte i Norge ¹⁾	26.257	1.839	8.069	400	36.565
Deloitte utenfor Norge	32.728	2.911	1.863	3.828	41.330
Sum Deloitte	58.985	4.750	9.932	4.228	77.895
Ernst & Young	16.998	1.797	7.808	5.198	31.801
Andre	11.096	2.941	1.296	2.677	18.010
Sum honorarer	87.079	9.488	19.036	12.103	127.706

2002	Revisjons-	Revisjons-	Øvrige	Skatte-	
Beløp i tusen kroner	honorar	relaterte	tjenester	messige	Sum
		tjenester	tjenester	tjenester	
Deloitte i Norge	19.366	5.092	10.157	485	35.100
Deloitte utenfor Norge	27.588	9.505	14.419	8.915	60.427
Sum Deloitte	46.954	14.597	24.576	9.400	95.527
Ernst & Young	15.682	405	4.213	842	21.142
Andre	3.735	6.812	554	200	11.301
Sum honorarer	66.371	21.814	29.343	10.442	127.970

1) Om lag 4 millioner kroner relaterer seg til utfisjneringen av Agri-virksomheten

Revidert tallmateriale Norsk Hydro:

Samlet omsetning fordelt på revisjonsselskapene					
2002			2004		
Selskap	Omsetning	% av totalmarked	Selskap	Omsetning	% av totalmarked
Deloitte	kr 105 128 293	20,58 %	Deloitte	kr 145 702 196	23,00 %
E&Y	kr 250 815 107	49,09 %	E&Y	kr 285 291 096	45,04 %
KPMG	kr 67 561 904	13,22 %	KPMG	kr 87 307 731	13,78 %
PwC	kr 80 674 481	15,79 %	PwC	kr 109 509 660	17,29 %
Andre	kr 6 749 272	1,32 %	Andre	kr 5 610 387	0,89 %
Sum	kr 510 929 057	100,00 %	Sum	kr 633 421 070	100,00 %

2003			2005		
Selskap	Omsetning	% av totalmarked	Selskap	Omsetning	% av totalmarked
Deloitte	kr 158 672 475	26,12 %	Deloitte	kr 179 887 257	26,47 %
E&Y	kr 320 952 295	52,83 %	E&Y	kr 287 266 310	42,28 %
KPMG	kr 41 793 217	6,88 %	KPMG	kr 91 626 676	13,49 %
PwC	kr 81 498 781	13,42 %	PwC	kr 116 827 586	17,19 %
Andre	kr 4 595 005	0,76 %	Andre	kr 3 860 720	0,57 %
Sum	kr 607 511 773	100,00 %	Sum	kr 679 468 549	100,00 %

Andel av totalmarked, Hovedlisten Oslo Børs 2002-2005

Uvektet gjennomsnitt av forholdstall

2002	0,548
2003	0,495
2004	0,417
2005	0,474

Uvektet gjennomsnitt av forholdstall for revisjonsbransjen 2002-2005

År	Deloitte	E&Y	KPMG	PwC	Andre	Bransjesnitt
2002	0,327	0,578	0,903	0,396	0,450	0,548
2003	0,334	0,466	0,566	0,612	0,447	0,495
2004	0,335	0,436	0,435	0,403	0,492	0,417
2005	0,482	0,378	0,517	0,549	0,535	0,474

Forholdstall for de ulike revisjonsselskapene 2002-2005

Vektet gjennomsnitt av forholdstall

2002	0,377
2003	0,253
2004	0,243
2005	0,251

Vektet gjennomsnitt av forholdstall for revisjonsbransjen 2002-2005

Vedlegg 6 Statistikk for dokumentbasert tilsyn revisjonsselskap

STATISTIKK FRA DOKUMENTBASERT TILSYN REVISJONSSELSKAP, ÅR 2000

Alle tall i 1000 kr	Omsetning fra revisjonsklient	Revisjon	% av innt. rev.klient	Rådg. klient	% av innt. rev.klient	Revisorer ansatt
Sum "store" inkl Noraudit	2.337.922	1.489.090	63,69 %	848 832	36,31 %	1170
Tre større samarbeidsgr.	238.328	165.612	69,49 %	72.716	30,51 %	
Sum "store"+"større gr"	2.576.250	1.654.702	64,23 %	921.548	35,77 %	
Andre(små selsk./pers. nær)	1.620.894	1.239.535	76,47 %	381.359	23,53 %	
Tot. rev.selskap/revisorer	4.197.144	2.894.237	68,96 %	1.302.907	31,04 %	

Andre "større" selskap	Total omsetning	Revisjon	% av tot.oms	Rådg. klient	% av tot.oms	Ant. selskap
100 - 50 mill kr						
50 - 30 mill kr	103.419	63.938	61,82 %	39.481	38,18 %	3
30 - 20 mill kr	126.664	86.482	68,28 %	40.182	31,72 %	5
20 - 10 mill kr	213.066	141.279	66,31 %	71.787	33,69 %	17
Tot. "andre større" selskap	443.149	291.699	65,82 %	151.450	34,18 %	25

Ferskeste tilgjengelige rapport (2004) gir følgende tall:

Samlede honorarer for revisjon av årsregnskap og tilleggstjenester ved sist avlagte årsoppgjør (2004), sammenlignet med årene 2000 og 2002, oppgis av revisorene til å være:

(Tall i kr 1000)

Tabell 2

	2004	Økn. %	2002	Økn. %	2000
Revisjon	3 527 919	8,4 %	3 254 247	12,4 %	2 894 237
Rådgivning/ Tilleggstjenester	1 889 623	23,4%	1 530 932	17,5 %	1 302 907
SUM	5 417 542	13,2%	4 785 179	14%	4 197 144

Referanseliste

Accountancy (2001): "Let the bad times roll", Oktober 2001, s 70-73

Arruñada, B. (1999): "The Economics of Audit Quality: Private Incentives and the Regulation of Audit and Non-Audit Services", Norwell, MA: Kluwer Academic Publishers.

Ashbaugh, H., R. LaFond og B.W. Mayhew (2002): "Do Non-Audit Services Compromise Auditor Independence? Further Evidence",
<http://www.acc.ntu.edu.tw/~workshop/Reading%20List/Zoe-vonna%20Palmrose/papers/Do%20Non-Audit%20Services...pdf>

Beattie, V, R. Brandt og S. Fearnley (1999): "Perceptions of auditor independence: U.K. evidence", *Journal of International accounting, auditing and taxation* 8(1):67-107

Beattie, Vivien og Stella Fearnley (2003): "Auditor independence and non-audit services: A literature review".

Beck, Paul J., Thomas J. Frecka og Ira Solomon (1988): "A model of the market for MAS and audit services: knowledge spillovers and auditor-auditee bonding", *Journal of Accounting Literature*, Vol. 7, s 50-64.

Bellamy, Anne Merethe (2005): Avdelingsdirektør Kredittilsynet, Foredrag "Revisors etikk og uavhengighet – nyheter og erfaringer", 5. desember 2005.

Braarud, Lars Jacob (2006): Selskapsansvarlig/Listing advisor ved Oslo Børs, mailkorrespondanse, 17. august 2006

Chung, H. og S. Kallapur (2001): "Client Importance, Non-Audit Services, and Abnormal Accruals", *Purdue University working paper*, December.

Cordt-Hansen, Hans (2003): "Revisorloven med kommentarer", 2. utgave, *DnR forlaget*

Council of the European Union (2006): <http://www.eubusiness.com/press/fee.2006-04-27>

Dagens næringsliv (2003): “Ga 12 ganger mer råd enn revisjon”, 4. april 2003,
<http://www.dn.no/arkiv/article43933.ece>

Dagens næringsliv (2003): “Lever ikke av revisjon alene”, 6. juni 2002,
<http://www.dn.no/arkiv/article30552.ece>

DeFond, Mark L., K. Raghunandan og K.R. Subramanyam (2002): “Do non-audit service fees impair auditor independence? Evidence from going concern audit opinions”, *Leventhal School of Accounting*, University of Southern California

Deloitte, hjemmeside; www.deloitte.no

Den norske Revisorforening (2003): Posisjonsnotat fra Den norske Revisorforening november 2003

Directive 2006/43/EC of the European Parliament and of the Council,
<http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/05/st03/st03667-re05.en05.pdf>

DnRS Sirkulære 2003-72 (Den norske Revisorforening)

DnRS Sirkulære 2006-6 (Den norske Revisorforening)

Eilifsen, Aasmund (2003): Forelesningsnotater Revisjon (ROS403/BUS426) våren 2003/2006

Eilifsen, Aasmund (2005): “Revisjonskvalitet og revisors rådgivning”. *Revisjon og Regnskap*, nummer 7/2005, jubileumsdel

Ernst & Young, hjemmeside; www.ey.com

Ernst & Young (2006): ”IFRS i Norge, Tema og bransjeartikler”, 3. utgave

Finansdepartementet (2005): Pressemelding 53/2005, ”Nye krav til revisors uavhengighet”, <http://odin.dep.no/odinarkiv/norsk/bondevikII/fin/pressem/006071-070658/dok-bn.html>

Frankel, Richard M., Marilyn F. Johnson og Karen K. Nelson (2001): ”The Relation Between Auditors’ Fees for Nonaudit Services and Earnings Quality”, *GSB Research Paper #1696*, <http://www.gsb.stanford.edu/research/reports/2001/nelson.html>

Frankel, Richard M., Marilyn Johnson og Karen K. Nelson (2002): “The relation between Auditors’ Fees for Nonaudit Services and Earnings Management”. *The Accounting Review* 77 (Supplement): 71-105

Kjelløkken, Roger (2003): ”Nye regler om revisors uavhengighet”, *Revisjon og Regnskap*, nummer 3/2003

Kjelløkken, Roger (2003): ”DnRs uavhengighetsregler”, *Revisornett* 2003, www.revisornett.no

Knapp, M. C. (1985): ”Audit conflict: An empirical study of the perceived ability of auditors to resist management pressure”, *The Accounting Review*, 60 (2), April, s. 202-211

KPMG, hjemmeside; www.kpmg.no

Kredittilsynet (2000): ”Statistikk for dokumentbasert tilsyn revisjonsselskap, år 2000 og 2004”, www.kredittilsynet.no

Kredittilsynet (2003): ”Rådgivningsvirksomhet til revisjonsklienter”, *Rundskriv* 23/2003

Kredittilsynet (2003): ”Kredittilsynets undersøkelse av revisjonsselskapenes rådgivningsvirksomhet førte til flere kritiske merknader”, 4. april 2003, *pressemelding* 11/2003

Ledernett (2005): ”Nye krav til revisors uavhengighet”, <http://www.ledernett.no/art/?id=1031>

Lovdata: www.lovdata.no

Mamelund, Erik (2006): viseadministrerende direktør i Ernst & Young, samtale under kurs i Toledo (Spania), 6. september 2006.

Mentor (2003): "En to-spors strategi klargjør skillet mellom revisjon og rådgivning", *Artikkel i nr 2 juni 2003*, s. 10

Mentor (2004): "Revisor og Corporate Governance", *Artikkel i nr 2 juni 2004*, s. 16

Mentor (2004): "Sarbanes-Oxley: God internkontroll skaper resultater på bunntinjen", *Artikkel i nr 4 desember 2004*, s. 16

Nettavisen (2004): "Får kjøft for revisor-bruk", 4. november 2004, <http://pub.tv2.no/nettavisen/okonomi/article298496.ece>

Norges Autoriserte Regnskapsføreres Forening (2003): <http://www.narf.no/articles/getarticle.asp?id=109&visning=2>

Norges Bank (2006): Gjennomsnittlige valutakurser 2002-2005, <http://www.norges-bank.no/stat/valutakurser/>

Norges Offentlige Utredninger (NOU): "Om revisjon og revisorer", 1997:9 kap. 8

PricewaterhouseCoopers, hjemmeside; www.pwc.no

Revisors Håndbok 2005, Den norske Revisorforening (DnR)

Reynolds, J.K., D. Deis, og J.R. Francis (2004): "Professional Service Fees and Auditor Objectivity", *Auditing: A journal of practice and theory* 22 (1): 155-52

Riksrevisjonen (2003): "Innstilling fra kontroll- og konstitusjonskomiteen om Riksrevisjonens kontroll med statsrådets (departementets) forvaltning av statens interesser i selskaper, banker mv. for 2003", *Innst.S.nr.138*

Securities and Exchange Commission (2000): Revision of the Commission's Auditor Independence Requirements, s7-13-00 <http://www.sec.gov/rules/proposed/34-42994.htm>

Simunic, D.A. (1984): "Auditing, Consulting, and Auditor Independence", *Journal of Accounting Research*, Vol. 22 (Autumn), s 679-702.

Trondheims Økonomiske Høgskole (TØH) (2005):
www.toh.hist.no/fag/eksamen/pdf/RE315x/0104053.pdf

I tillegg til disse kildene har **Årsrapportene** for samtlige selskaper i undersøkelsen blitt brukt til innhenting av tallmaterialet.